

RIG

TIDSKRIFT UTGIVEN AV FÖRENINGEN FÖR SVENSK KULTURHISTORIA
I SAMARBETE MED NORDISKA MUSEET OCH FOLKLIVSARKIVET I LUND

INNEHÅLL

UPPSATS

- Professor *Gösta Berg*, Stockholm: Hundkarbasen i kyrkan och kyrkvaktarens stav . . . 97
Die Hundepetsche in der Kirche und der Stab des Kirchenaufsehers 107

STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN

- Dr phil. *Marta Hoffmann*, Oslo: Olaus Magnus "Historia om de nordiska folken" og spinning av lin på håndtein 108

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

- Fil. dr *Inger Lövkrona*, Umeå: Vitsanalys – statistik eller budskap? 111
Docent *Mats Hellspong*, Stockholm: En amatörmässig doktorsavhandling 116

- Kungligt klädd – kungligt mode. Red. av Astrid Tydén-Jordan. Anmäld av intendent *Gunnel Hazelius-Berg*, Stockholm . . . 122
Byggnadskultur 1987: 1. Tema: Fängelser i centrum. Anmäld av fil. kand. *Dan Walde-toft*, Stockholm 123
Beata Losman: Kvinnor, män och barn på 1800-talets svenska landsbygd. Anmäld av fil. lic. *Gösta von Schoultz*, Lund 125

KORTA BOKNOTISER

- Norbert Elias–Eric Dunning: Från riddarspel till fotbollscup 127
Anne Marie Rådström: Wålstedts – mästarer i ull 127

FÖRENINGSMEDDELANDEN

- Styrelseberättelse 1986 128

RIG · ÅRGÅNG 70 · HÄFTE 4

1987

Föreningen för svensk kulturhistoria

Ordförande: Generaldirektör *Gunnar Petri*

Sekreterare: Intendenten fil. kand. *Hans Medelius*

REDAKTION:

Professor *Nils-Arvid Bringéus*

Docent *Mats Hellspong*, Rigs redaktör

Docent *Elisabet Hidemark*

Intendent *Hans Medelius*

Ansvarig utgivare: Docent *Elisabet Hidemark*

Redaktionens adress: Docent *Mats Hellspong*, Institutet för folklivsforskning, Lusthusporten 10, 115 21 Stockholm.

Föreningens och tidskriftens expedition:

Nordiska museet, 115 21 Stockholm. Telefon 08/22 41 20

Års- och prenumerationsavgift 60:–
Postgiro 193958-6

Utges med bidrag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet

Tidskriften utkommer med 4 häften årligen

ISSN 0035-5267

Norstedts Tryckeri, Stockholm 1987

RIG är ett annat namn på guden Heimdall, som enligt den fornisländska "Sången om Rig" gav upphov till de olika samhällsklasserna. Denna dikt innehåller den äldsta kulturhistoriska skildring vi äger från Norden. Föreningen för svensk kulturhistoria valde detta namn som symbol för sin verksamhet, när den stiftades år 1918

RIG

TIDSKRIFT UTGIVEN AV FÖRENINGEN FÖR
SVENSK KULTURHISTORIA
I SAMARBETE MED NORDISKA MUSEET
OCH FOLKLIVSARKIVET I LUND

1987 ÅRGÅNG 70

REDAKTION

*ELISABET HIDEMARK · NILS-ARVID BRINGÉUS
MATS HELLSPONG · HANS MEDELIUS*

STOCKHOLM 1987

Föreningen för svensk kulturhistoria

STYRELSE

Generaldirektör *Gunnar Petri* (ordf.), intendenten fil. kand. *Hans Medelius* (sekr. adr. Nordiska museet, 115 21 Stockholm), docent *Mats Hellspong* (Rigs redaktör, adr. Institutet för folklivsforskning, Lusthusporten 10, 115 21 Stockholm), fru *Eivor Andersson* (skattm.), professor *Nils-Arvid Bringéus*, professor *Sven B. Ek*, docent *Elisabet Hidemark* (v. ordf.), styresmannen för Nordiska museet, fil. lic. *Sune Zachrisson*, landsantikvarien fil. lic. *Ola Ehn*, landsantikvarien fil. dr *Sten Rentzhog*.

Revisorer

Intendent *Göran Bergengren*, intendent *Berit Rönnestedt*

Revisorssuppleant

F. byråsekreterare *Ann Marie Huss*

Norstedts Tryckeri

Stockholm 1987

INNEHÅLL

UPPSATSER

Förste antikvarie <i>Kerstin Arcadius</i> , Halmstad: Åt höger eller vänster? Bonads målningarna och rummet	1	Phebe Fjellström: Samernas samhälle i tradition och nutid, se ovan <i>Svensson</i>	12
Nach rechts oder nach links?	11	Agnes Geijer, Anne-Marie Franzén och Margareta Nockert: Drottning Margaretas gyllene kjortel i Uppsala domkyrka. Anmäld av förste intendent <i>Gudrun Ekstrand</i> , Stockholm	29
Professor <i>Gösta Berg</i> , Stockholm: Hundkarbasen i kyrkan och kyrkvaktarens stav	97	Margareta Gisselberg: Att stå vid spisen och föda barn. Anmäld av fil. dr <i>Lissie Åström</i> , Lund ..	61
Die Hundepetsche in der Kirche und der Stab des Kirchenaufsehers	107	Gertrud Grenander Nyberg: En charkuterifabrik med tradition. Anmäld av fil. dr <i>Anders Björklund</i> , Stockholm	22
Docent <i>Mats Hellspong</i> , Stockholm: Fältgrått och khaki. Om 1900-talets svenska arméuniformer som tidsspegel	33	Edith Hörändner: Model. Anmäld av intendent <i>Gunnel Hazelius-Berg</i> , Stockholm	59
Field Gray and Khaki	50	Olavi Koivukangas: Sea, Gold and Sugarcane. Anmäld av docent <i>Allan T. Nilsson</i> , Göteborg ..	92
Mag. art <i>Magne Velure</i> , Lillehammer: SAMDOK – målsättning och genomförande	65	Kungligt klädd – kungligt mode. Red. av Astrid Tydén-Jordan. Anmäld av <i>Gunnel Hazelius-Berg</i> ..	122
SAMDOK – goals and practice	73	Mats Lindqvist: Klasskamrater, se ovan <i>Ehn</i> ...	80
STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN		Beata Losman: Kvinnor, män och barn på 1800-talets svenska landsbygd. Anmäld av fil. lic. <i>Gösta von Schoultz</i> , Lund	125
Professor <i>Nils-Arvid Bringéus</i> , Lund: Den lata tjänstepigan	77	Preben Mellbye-Hansen, Friedrich Spuhler och Majken Thorvildsen: De danske kroningstæpper. Anmäld av förste intendent <i>Lis Granlund</i> , Stockholm	93
Docent <i>Kerstin Eidlitz-Kuoljok</i> , Jokkmokk: Den samiska sitan – en utmaning	74	Möbelhistoria på Gripsholm. Red. av Bo Vahlne. Anmäld av docent <i>Elisabet Stavenow-Hidemark</i> , Stockholm	62
Dr phil. <i>Marta Hoffmann</i> , Oslo: Olaus Magnus "Historia om de nordiska folken" og spinning av lin på håndtein	108	Lars Nilsson: En jägares dagbok. Anmäld av <i>Dan Waldetoft</i>	88
ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR		Lennart af Petersens–Fredrik Bedoire: Från Klara till City, se ovan <i>Hellspong</i>	86
Fil. lic. <i>Tordis Dahllöf</i> , Uppsala: Folkbildning och etnologi	16	Allan Ranius: Lokalhistoriska svenska bibliografier. Anmäld av fil. lic. <i>Sven. G. Sjöberg</i> , Lund ..	90
Docent <i>Billy Ehn</i> , Stockholm: Arbetarkultur och klassmedvetande	80	Björn Roos: Vitsen med vitsarna, se ovan <i>Lövkrona</i>	111
Docent <i>Mats Hellspong</i> , Stockholm: En amatörmässig doktorsavhandling	116	Henrik Sandblad: Olympia och Valhalla. Anmäld av <i>Mats Hellspong</i>	26
Docent <i>Mats Hellspong</i> , Stockholm: Mordet på Klara	86	Gösta Selling: A T Gellerstedt och Det Stockholm som går. Anmäld av överantikvarie <i>Sverker Janson</i> , Stockholm	91
Fil. dr <i>Inger Lövkrona</i> , Umeå: Vitsanalys – statistik eller budskap?	111	Göran Sidenbladh: Normalm förnyat 1951–1981, se ovan <i>Hellspong</i>	86
Fil. dr <i>Tom G. Svensson</i> , Oslo: Ett standardverk om samerna	12	Randi Storaas: Å velja fortid – å skapa framtid. Anmäld av fil. kand. <i>Ulla Centergran</i> , Göteborg ..	60
Byggnadskultur 1987: 1. Tema: Fångelser i centrum. Anmäld av fil. kand. <i>Dan Waldetoft</i> , Stockholm	123	Jan-Öjvind Swahn: Grötrim på skämt och allvar. Anmäld av <i>Nils-Arvid Bringéus</i>	94
V. E. Clausen: Det folkelige danske træsnit i etbladstryk 1565–1884. Anmäld av professor <i>Sten Åke Nilsson</i> , Lund	28	Tom G. Svensson: Asa Kitok och hennes döttrar. Anmäld av fil. dr <i>Gertrud Grenander Nyberg</i> , Stockholm	51
Georg Drakos–Gilda Stiby: När elektriciteten kom. Anmäld av fil. kand. <i>Göran Sjögård</i> , Lund ..	56	Ur Gotlands bildningshistoria. Red. av Kurt Genrup, se ovan <i>Dahllöf</i>	16
Billy Ehn: Det otydliga kulturmötet. Anmäld av fil. kand. <i>Barbro Matsson Blehr</i> , Stockholm ...	24	Christer Winberg: Grenverket. Anmäld av <i>Mats Hellspong</i>	30
Romulo Enmark: Mamma, pappa, barn. Anmäld av fil. dr <i>Stefan Bohman</i> , Stockholm	20		
Romulo Enmark: Mamma, pappa, barn samt densamme: Arbetarfamilj i empiri och teori, se ovan <i>Hellspong</i>	116		

Ål från Sargasso till gillesbord. Red. av Inge Gärsgård. Anmäld av fil. dr <i>Kurt Genrup</i> , Umeå	53	Torgny Nevéus: En akademisk festsed och dess utveckling. Anmäld av <i>Mats Hellspong</i>	32
<i>KORTA BOKNOTISER</i>		Anne Marie Rådström: Wälstedts — mästare i ull. Anmäld av <i>Gertrud Grenander Nyberg</i>	127
Sofia Danielson: Stina Rodenstam. Anmäld av <i>Elisabet Stavenow-Hidemark</i>	95	Bo Swenson: Årets månader och dagar. Anmäld av <i>Gunnel Hedberg</i>	32
Norbert Elias—Eric Dunning: Från riddarspel till fotbollscup. Anmäld av <i>Mats Hellspong</i>	127	Carl-Herman Tillhagen: Vävskrock. Anmäld av <i>Gertrud Grenander Nyberg</i>	96
Erikskrönikan. Red. av Sven-Bertil Jansson. An- mäld av bibliotekschef <i>Gunnel Hedberg</i> , Perstorp	64	<i>FÖRENINGSMEDDELANDEN</i>	
Mathias Klintberg: Fångst och fiske. Anmäld av <i>Gösta Berg</i>	31	Styrelseberättelse 1986	128

Hundkarbasen i kyrkan och kyrkvaktarens stav

Ett par missförstådda kyrkliga sedvänjor

Av Gösta Berg

I ett par nyligen publicerade uppsatser har Herman Schlyter behandlat kyrkvaktarstavens eller som den också kallas kyrkstötens historia (Schlyter 1985 och 1986 a; jfr. 1986 b 1).¹ Han nämner i detta sammanhang även den karbas eller piska som vissa kyrkvaktare hade till sin disposition, ibland vid sidan av staven. I anslutning till Einar Bager som funnit en sådan i användning 1729 i Malmö S:t Petri, menar han att den liksom staven använts för att väcka sovande kyrkobesökare. Bager skriver härom: "Välaktade inslurade kyrkbesökare har väl purrats genom ett försynt pinglande i örat — kyrkvaktarstaven var ibland försedd med en klocka på knoppen — eller en lätt knuff med staven, medan sämre folk, gesäller och pojkar blivit klarvakna efter ett piskrapp. Benämningen spögubbe gör denna drastiska väckning sannolik, även om piskan givetvis också använts för att jaga ut hundar och andra ovälkomna kyrkbesökare" (Bager 1983, s. 79 f).

Utom belägget från Malmö S:t Petri nämner Schlyter även några andra fall från svenska kyrkor, där väktaren varit

utrustad både med stav och piska, och återger bl. a. N. M. Mandelgrens bild från Rogberga i Småland (Schlyter 1986 b s. 17). På Olof Arborelius kända bild av kyrkstöten i Orsa kyrka i Dalarna 1865 bär "stöten" endast en piska (Schlyter 1985, s. 147). Att piskan skulle ha brukats mot ostyrig ungdom är, som i det följande skall visas, ett antagande utan stöd i källmaterialet.

I själva verket finns ett förhållandevis rikligt källmaterial till belysning av hundkarbasen i svenska kyrkor i äldre tid. Här skall endast anföras några strödda exempel från olika miljöer och tidsperioder för att belysa ändamål och användning. En genomgång av tryckta och otryckta kyrkoarkivalier skulle säkert kunna bli mycket givande.

Bland Skånes kyrkor hade även Ystads Mariakyrka enligt ett inventarium 1725 käpp och piska för spögubben, vilka tillkommit efter 1708. Av större intresse torde vara förhållandena vid Storkyrkan i Stockholm, där kyrkvaktaren, kallad hundegubben, spögubben eller kyrkgubben, omtalas redan i räkenskaper från 1633. "Han kallades hundegubben, därför att han skulle hålla bort alla hundar ur kyrkan vid gudstjänsterna. Kyrkan bestod honom en särskild kyrkvaktarerock,

¹ Det är anmärkningsvärt, att mycket stora delar av texten i Elbogen överensstämmer med Rig-uppsatsen. Bildmaterialet är delvis ett annat, men innehållet skiljer sig endast i detaljer.

som under 1600-talet förfärdigades av grått kläde och grå boj" (Simonsson 1928, s. 167). Liknande var förhållandet i Klara kyrka, där man hade en "spö- eller hunnegubbe", som när han gick bort hedrades med en minnesdikt av den kände skalden Erik Lindschöld:

"Kroppen min sig roligt hwiljar,
Spöet ur handen har iag släppt,
Skuten uthaff dödzens pijlar,
Är iag och min mun tiltäpt,
Ingen hund mig mera bijter,
Fast han skäller på min graf,
Ingen iag meer emott bryter.
Aldrig går iag mehr med staf." (Palm-
borg 1966, s. 88).

Ett beslut i konsistorieprotokollet i Åbo 1659 ger besked "om kyrkiohundar, som ofta giöra oliudh i församlingen, huru dhe effter kyrkioordningen kunde be-
quemligast affskaffas". Beslutet blev: "Om kyrkio hunnarne. Dragarne (vakt-
mästare) stå vid huar sin döör och kiöra bort hunnarne, och få 1 t:r spanmäll huar om åhret" (Consistorii Ecclesiastici Abo-
ensis Protokoll, 1902, s. 334 och 339).

Hundkarbaser förekom också i många landsbygdskyrkor, ibland tillsammans med stavar. I Skultuna i Västmanland inköptes 1675 till kyrkan "2 piskor som kyrckie wachtare skola hafva" och vid ett annat tillfälle samma år "een piska til för samma pris". 1774 fanns "ett kyrckowäcktare spö" eller "carbas" (Erixon 1921, s. 128). I Hudiksvall hade man 1729 utom ett långt spanskrör "1 st. Liten hundpiska" åt kyrkvaktaren (Haegermarck 1900, s. 194).

Olägenheten med hundarna på kyrkbesök har efter allt att döma varit betydande. Lösdrivande hundar har tydligen

sökt sig till folksamlingarna och den goda värmen där. Redan kyrkoordningen 1571 stadgar i samband med att tystnad bör råda under predikan: "Så bör ock Klockaren (kyrkvaktaren) haffua acht uppå, at hundar eller annat slijkt, som i kyrkio-
ne kan inkomma, icke gör ther buller eller oliudh. --- Och borde oss Christna icke elska thesse kyrkehundar --- then slema art och otuckt them fölier, at the snarast skemma och wäta (thet), som bäst är til-
pyntat bådhe widh Altare och annorstadz" (Laurentius Petri kyrkoordning 1932, s. 32). Mycket upplysande är ett sockenstämmoprotokoll 1736 från Tors-
landa i Bohuslän: "På det man må kunna vara uti så mycket bättre säkerhet för oljud och förargelse av löshundar, som hit in till folket till kyrkan medföljt, så blev nu beslutat, att eho som är i försam-
lingen och brukar löshund (som likväl Kongelige förordningar förbjuda) och icke den samma fast binder hemma förrän han går till kyrkan, utan har den antingen med sig, eller låter honom hemma släppas lös, så att han efteråt kommer in i kyrkan, den skall vara förfallen första gången till 4 öre s:m:s plikt till socknens fattiga, och sedan fördubblas plikten, den de 2:e närmast boende sexmän böra uttaga och i (fattig)Stocken inlägga" (Tors-
landa 1956, s. 182). Ännu så sent som 1817 fattade Aspeboda församling i Dalarna ett liknande beslut. Böterna för den, "hvilkens hund är synlig i kyrkan sedan sammanringning är skedd till Gudstjänst", delades lika mellan socknens fattiga och kyrkvaktaren (Ardell 1986).

Hundhållningen på landsbygden måste ha varit mycket betydande, fastän ingen statistik finnes härom. Den kände prästen och skriftställaren Carl Nyrén be-

rättar t. ex. att hans far, död 1743, som var trumpetare i Östergötland, höll många bandhundar, ”en på hvar sida om porten, och stundom en wid hvar boddör” (Nyrén 1836, s. 38). Det är också tydligt att kyrkbesökare trots allt inte sällan medförde sina hundar, när de gick i kyrkan, precis som det skedde i andra länder. Jag erinrar om de vittnesbörd som ges i kyrkointeriörerna i det nederländska måleriet. Karakteristiskt är att biskop Johannes Rudbeckius vid tre tillfällen under sina visitationsresor hade anledning att ta ställning till allmänhetens klagomål över att deras kyrkoherdar, trots kyrkoordningens förbud, medfört hundar under gudstjänsten. Det gäller Orsa 1631, Kolbäck 1634 och Norberg 1636 (Hall 1915, s. 20, 67 och 73).

Det finns också hos oss exempel på en vandringssägen om en präst som blivit mördad av en herreman i samband med en tvist om hundar i kyrkan. Härom berättar J. C. Barfod: ”Uti byn Simmelsberga i Kågeröds socken bodde den tiden en herreman vid namn Gagge. Denne, som var en stor älskare av jakt, reste alltid med jägerianstalt till kyrkan, men icke nog härmed, han lät även sina hundar följa med i Guds hus, där dessa merendels gjorde mycket oljud” (Barfod 1925, s. 361).

Problemet med hundarna i kyrkorna är inte begränsat till de nordiska länderna. Utom i Danmark, från vilket land Schlyter lämnar värdefulla uppgifter, och i Brandenburg i Tyskland, varom mera här nedan, har det särskilt betygats för Belgien, där det finns en rik litteratur i ämnet. Svårigheterna uppmärksammades här redan på 1400- och 1500-talen (Janssens 1951; van der Linden 1975 och Huisdieren 1984, s. 138 ff, med på dessa

ställen anf. litt.) En och annan notis visar att förhållandena varit liknande också på andra håll i Europa.²

För övrigt var det som bekant så, att hundplågan inte inskränkte sig till kyrkorummet. I de större städerna förföljde man obönhörligt dessa djur, en utrotningsskampanj som bedrevs ännu effektivare sedan rabieessmittan fått spridning och ofta medfört svårartad panik. Lundin-Strindberg uppmärksammade detta i Gamla Stockholm och anförde där en poliskungörelse från 1753, där det talas om ”de store hundarne som stryka här i staden och på malmarne omkring gatorna och vid slagtarhusen, så om dagarne som nattetiden, hvarigenom icke allenast folk tillfogas skada och olägenhet, särdeles de små barnen, utan ock nattetiden förorsakas buller och oro”. Böter fastställdes för den som inte höll hundarna inne, vid risk att de eljest blev infångade, ”varande allaredan anstalt gjord det vissa af skarp-rättarens betjenter komma att gå omkring med tjenlige instrumenter att fånga, döda och bortföra kreaturen, som efter detta förbud på gator och gränder finnas” (Lundin-Strindberg 1882, s. 550). En svårighet uppstod bl. a. därigenom att ”betjänterna” lätt kunde ta miste på de gathundar man ville komma åt och dyrbarare sällskapsdjur som kommit på villovägar. Ett mycket uppmärksammat sådant fall inträffade i Köpenhamn 1788, när ”en liden sort broget hund”, tillhörig den portugisiske gesandten blev nedklubbad av tre skarprättardrängar. Fallet föranledde svårlösta diplomatiska konflikter (Hundemordet 1985).

² Enligt ett meddelande i den engelska tidskriften *Country Life* för den 6 augusti 1970, s. 353, fanns i kyrkan vid Glenroy Fawn i norra Wales ännu bevarade ”a pair of doctongs”.

Slutligen skall beröras ännu en detalj i hundkarbasens historia. Ingenstädes synes den ha fått så fast ställning som i socknarna kring Siljan i Dalarna, där den också i regel brukades ensam, utan stav, och därigenom kan sägas ha övertagit denna senares funktion som kyrkvaktarens värdighetstecken.

På en av sina insamlingsresor erhöll Artur Hazelius 1876 som gåva av Leksands församling kyrkans båda karbaser, vilka nu tillhör Nordiska museet (*fig. 1*). Församlingen synes senare ha skaffat sig en ersättning för dessa, i det att man före 1916 hade en karbas av flätat läder (Boëthius 1916, s. 37), medan de bortskänkta var tillverkade av penis bovis. Också i Mora kyrka finnes två karbaser, flätade av läderband, den bäst bevarade 94 cm lång. Båda finns omnämnda i ett inventarium 1836 (Bergman 1984, s. 507). Från Rättvik talas 1848 i en bröllopsskildring om "spögubben med sin oskiljaktiga läderkarbas i handen" (Hemseder i Dalom 1848, s. 116). Det finns gott om sådana framställningar både i ord och bild från dessa bygder. Vad som framförallt tilldragit sig uppmärksamheten är den strängt rangordnade processionen mellan prästgård och kyrka. Jag anför här Lars Levanders redogörelse för Älvdalen: "Strax före klockan tio ställde processionen upp sig utanför prästgården, först kyrkstöten (spögubben) med penis bovis (ukks-tittn) i handen för att bana väg, så prästen och brudgummen i bredd, så brudtärnorna (brask-kullor) två och två, de minsta först och största sist, så bruden och sätan i bredd och sist den övriga skaran" (Levander 1914, s. 19). Ungefär på samma sätt var processionen ordnad i de andra socknarna, men ibland kunde det vara två spögubbar, varvid den förste

Fig. 1. Karbas av tjurpenis, den ena av två som Artur Hazelius fick som gåva av Leksands församling till Nordiska museet 1876. Foto Nordiska museet.

gick framför karlarna, den senare framför kvinnorna. Så var fallet vid Nygårds Brita Ersdotters bröllop i Leksand 1863, som hon själv skildrade det för Louise Hagberg 1922.

Det är särskilt de folkliga målarerna i Leksand som i bild skildrat "Leksands brudgång" och motsvarande ceremonier i andra socknar (*fig. 2*). Redan när Svante Svärdröm i sin doktorsavhandling 1949 lämnade en förteckning över målningar med detta motiv kunde han registrera 17 sådana, flera av dem daterade och utförda av de främsta dalmålarna (Svärdröm 1949, s. 107 f). Brudgången hörde utan tvekan till dalmålarnas särskilt favoriserade motiv. Märkligt är det förhållandet, att "spögubben" regelbun-

Fig. 2. "Leksands brudgång" med två "spögubbar" bärande på var sin piska. Dalmålning av Kers Eric Jönsson 1843. Foto Nordiska museet.

det använde karbas eller piska och inte stav. I detta förhållande synes dock en viss förändring ha tagit sitt inträde framemot slutet av 1800-talet. Kanske var det detta som kom församlingen att avstå sina gamla karbaser till Artur Hazelius? Under alla förhållanden förefaller det sannolikt att karbasen, tillverkad av en tjurpenis, inte längre har varit förenlig med anständighetens krav. Schlyter återger Emerik Stenbergs vackra teckning av den gamle kyrkvaktaren Winter Matts (1821–1906) med en enkel käpp med kryckskraft och samme gamla trotjänare finns fotograferad i uniform med medalj utanför kyrkans nordportal med paraply i handen (Boëthius 1916, fig. 11). Paraplyet var en tid statussymbol i Leksand och bars då även av brudgummarna. En bekräftelse på denna förmodan om en ändrad smakriktning synes framgå även av en här återgiven bild av konstnären Pelle Hedman, föreställande processionen vid det storslagna bröllop som den ansedde storbonden Bröms Olof Larsson anordnade den 14 juli 1880 för sin dotter, som gifte sig med en tysk prästman. (fig.

3). Brudens fader hade som gäster inbjudit ett stort antal ståndspersoner i bekantskapskretsen. I spetsen går spögubben, men han bär inte karbasen utan en stav med en förgylld kula i ändan. Det är oklart var Bröms Olof lånat denna stav, kanske av sin vän kyrkoherde Ulff i Stora Skedvi som i sin doktorshatt ses i brudföljet.³

*

Kyrkvaktarens stav, den s. k. kyrkstöten, hör däremot från början hemma i helt annat sammanhang. Den är att betrakta som denne ämbetsmans värdighetstecken, som han brukade så länge han av församlingen hade sig anförtrord sin syssla. Denna hans uppgift bestod i att svara för kyrkans öppnande och stängning, att tillse att ordning rådde under gudstjänsterna och att leda de processioner som hörde till ritualen, i senare tid

³ Min vän konstnären Bror Stormats, Leksand, har välvilligt ställt till mitt förfogande ett foto av Pelle Hedmans bild och avskrifter av två brev med skildring av bröllopet (i privat ägo i Hermannsburg, Tyskland).

Fig. 3. Bröms Olof Larssons dotters bröllop i Leksand 14 juli 1880. I spetsen för tåget går kyrkvaktaren med sin stav. Målning av Pelle Hedman, originalet i privat ägo, Hermannsburg, Västmanland.

framförallt vid bröllop och begravningar. Utom med stav var han också ofta utrustad med uniform, som helt naturligt skiftade utseende efter modets växlingar men som ofta behöll ålderdomliga drag. Schlyter har sammanställt en del sporadiska uppgifter härom, liksom om den ersättning som kyrkvaktaren uppbar för sina tjänster.

Staven som var mer än manshög, nedtill järnskodd, användes som kommandostav genom att den stöttes i golvet eller marken. Därav kommer namnet kyrkstöt, en term som kunde övergå att gälla även befattningshavaren. Schlyter har uppmärksammat att den som Rietz uppger i sydvästra Skåne liksom i Danmark kunde kallas pickare, vilket är likabetydande med stöt. När kyrkvaktaren på sina håll kallades spögubbe beror det emellertid inte på att staven kunnat kallas spö utan sammanhänger med att kyrkvaktaren

ärvt namnet från en helt annan funktion.

Spöslitning skedde med en risknippa och intet talar för att kyrkvaktaren haft med sådant att göra. Över huvud synes spöstraffet från och med 1600-talet ha haft en begränsad användning och främst brukats i militära sammanhang. Profossen, den militäre exekutionsbetjänten, gick ofta främst i paradmarschern.

Kyrkvaktarens stav har många motsvarigheter hos andra befattningshavare, särskilt på det judiciella området. Ända sedan den tyske rättshistorikern Karl von Amira 1911 framlade en berömd avhandling om staven som rättssymbol har detta ämne varit föremål för livligt intresse (von Amira 1911; Carlsson 1951 och 1969). Man har härvid särskilt uppmärksammat marskalksstavar och liknande attribut, nyttjade inom de högre maktsfärerna. Emellertid har även lägre dignitärer utrustats med sådana ämbetsstecken.

Sålunda finnes på Nordiska museet ett 20-tal av dessa stavar, framförallt från de mellansvenska städerna. De är alla daterade till 1700- och 1800-talen, men representerar givetvis endast ett starkt begränsat urval. Här några exempel!

S. k. magistratstavar, även kallade rådmansstavar eller stadsfogdestavar och mer eller mindre silverbeslagna, finnes bl. a. från Askersund (1796), Gränna (1777), Mariestad (1756), Nyköping (1804), Sundsvall (1805) och Torshälla. Om en stav från Söderhamn säges att den "bars av lagmannen vid eldsvådor, begravningar osv. som tecken på hans värdighet". I Falun (1796), Nyköping (1810) och Umeå (med Adolf Fredriks monogram) använde man termen *enspännarstav*, men även här uppges att de "bars i spetsen av processionerna vid högtidliga tillfällen". Så var också fallet med Filipstads bergslags bergsgevaldi-

gerstav som bär årtal från 1717, 1733 och 1736. I Gränna användes stadsfogdestaven (1777) vid utlysning av marknadsfrid. I Uppsala fanns t. o. m. en särskild "Uppsala stads auctions Camares execut. staf" (1765). Slutligen kan nämnas att ordningsmännen vid huvudstadens hälsobrunnar hade ännu bevarade stavar från 1804 respektive 1811.

Det är med sådana företeelser som kyrkvaktarens stav bör sammanställas. Den allmänna förekomsten visar att det i båda fallen rör sig om traditioner från 1600-talet med bakgrund i medeltidens föreställningsvärld. Det har som Schlyter visar varit en ganska allmän uppfattning att staven eller stöten haft till huvudsakligt ändamål att handgripligen väcka insomnade kyrkobesökare. Därmed skulle väl också knoppen i käppens övre ända vara motiverad. Bl. a. har August Strindberg byggt ut denna föreställning i ett

tämligen förvirrat avsnitt, kallat Spögub-
barnas skrå, i Svenska öden och äventyr,
nedskrivet 1882–83 (Strindberg 1946, s.
168–190). Man har emellertid skäl att
fråga sig om inte detta tal i mycket är att
betrakta som en vandrings sägen, som
skänkt generationer av svenskar ett stort
nöje. Sannolikt utövade kyrkvaktaren of-
tare sin uppgift att hålla efter snarkande
vanliga besökare och mödrar med skri-
kande ungar genom att slå med sin stav i
golvet utanför den slutna bänken. Den
jämförelsevis långa staven var inte sär-
skilt lämpad för någon högre grad av
träffsäkerhet. Härmed inte sagt att inte
övergrepp kunnat förekomma. Redan de
äldre vittnesbörden om kyrkvaktarstaven
visar detta. Den framstående tyske natur-
forskaren Johann Beckmann som 1765–
66 besökte Carl von Linné berättar här-
om: ”In den schwedischen Kirchen steht
allemal ein Kirchen-Knecht mit einem
langen Stabe, um die Schlafenden
aufzuwecken. Anfänglich stösst er mit
demselben, der von Bambusrohr ist, nur
auf die Erde, wacht der Schläfer nicht
davon auf, so stösst er solchen an. Dieser
Mann wird der Spögubbe gennant”
(Beckmann 1911, s. 12). Även den nedan
anförda utländska parallellen från Bran-
denburg visar detta, men helt säkert hör-
de det till undantagen och väckte utan
tvivel i det starkt strukturerade gamla
bondesamfundet häftiga reaktioner.

Självfallet skulle det inte erbjuda några
svårigheter att framlägga ett antal kom-
pletterande uppgifter om kyrkvaktarsta-
ven och dess användning. Liksom i fråga
om hundkarbasen i kyrkan skulle säkerli-
gen en mera systematisk genomgång av
arkivens handlingar ge en rik skörd. Här
skall emellertid endast framläggas ett par
kompletterande randanmärkning till

Schlyters detaljrika framställning. Han
menar att staven är en nordisk företeelse
och skriver härom: ”Till synes förekom-
mer benämningen kyrkstöt, hans syssla
och redskap främst i Norden. Äldsta före-
komsten i Sverige verkar vara 1612 i Ö.
Stenby i Östergötland. I övriga Sydsveri-
ge och Skånelanden infördes seden först
under 1600-talets senare hälft” (Schlyter
1986 b, s. 14).

Det är då av intresse att kunna konsta-
tera att samma företeelse – och lika ti-
digt – uppträder i Tyskland. I räkenska-
perna för församlingskyrkan i Oranien-
burg (Kreis Niederbarnim), strax norr
om Berlin, upptas 1639 en utbetalning till
”den Jungen, welche die Schlafenden in
der Kirche zum Gehör des Wortes Gottes
aufwecken müssen zu Schuhen 10 Gro-
schen”. Rudolf Schmidt, som publicerat
denna värdefulla uppgift, har missförstått
de sista orden och tänkt sig att kyrkvakta-
ren ”hatte also mit leisen Sohlen einher
zu gehen”. Skor var i själva verket en
vanlig ersättning till lägre befattningsha-
vare!

Vi vet inte vilket redskap kyrkvaktaren
i Oranienburg var utrustad med. Mest
sannolikt var det en stav, ehuru Schmidts
framställning blir en smula förvirrad ge-
nom att han i uppsatsen också behandlar
de klappinstrument av samma typ som
våra ”märraskärror”, som under fasteti-
den användes i stället för kyrkklockorna.
I ett brev 1651 till sina överordnade be-
skriver kyrkoherden i Letsch (Kreis Le-
bus), också i Brandenburg, en incident
som inträffat i hans kyrka ett par år tidi-
gare. Det var gammal sed där att en ung
man eller en åldring hade i uppdrag att
”die Leute an den Sonn- und Festtagen
unter den Predigten göttlichen Worten
mit einer Klapper, so hierzu gemacht,

aus dem Schlaf zu wecken". Nu hade en kyrkibesökare blivit slagen på huvudet med detta instrument, varpå ett våldsamt tumult uppstod med skadegörelse även på bänkinredningen. Kyrkoherden begär instruktioner, hur han skall handlägga ärendet. F. ö. har Schmidt funnit ännu en notis om en kyrkstöt, nämligen i räkenskaperna för den närbelägna kyrkan i Heckelberg (Kreis Oberbarnim). Under ett flertal år från 1660 upptages här bland utgifterna en post "Dem Wecker in der Kirche 1 Taler" (Schmidt 1928, s. 369 f)⁴.

Det förtjänar påpekas, att Schlyters hänvisning till kyrkstötens förekomst i Ö. Stenby 1612 är missvisande (jämför Schlyter 1985, s. 147). Sockenstämmo-protokollet säger endast "att effther många funnes i församlingen, som i predikanen såfwo, skulle en af nempden och en af rothemesterne gå kring, och then the funno sofwande och weckte up, skulle bötha hwar resa 1 öre; om och nogon sticknade och reknade them thz till ondo, han skulle bötha therfore till kyrkian en kannu wijn". Paragrafen är i marginalen försedd med tillägget: "Thette blev inthet hollet". (Gullstrand 1923, s. 77, not 1 – Schlyter uppger felaktigt s. 56). Inget sägs dock i beslutet om någon stav (eller någon karbas).

Mera av kuriositetsintesse men mycket målande är en uppgift från en transport i Östersjön 1711 av ryska krigsfångar. Man fruktade myteri och därför "gingo de unga soldater stundom den ene och stundom den andre likasom spögubbar i kyrkan och stötte med käppar i däckat att

uppväcka varandra" (Almquist 1945, s. 27).

Schlyter ifrågasätter ett visst samband mellan kyrkvaktarstaven och de långskaf-tade kollektståvar som synes ha kommit i bruk på 1700-talet. I likhet med vad som inte sällan var fallet med den förra försågs de senare gärna med en liten klocka i knoppen. Dess pinglande har naturligtvis kunnat ersätta den mera påtagliga användningen av staven.⁵ Det finns åtskilliga vittnesbörd, utöver de av Schlyter anförda, som visar hur föga populär staven var som uppfostringsinstrument. För att endast nämna ett exempel uttalade sockenstämman i Frändefors på Dal i december 1805, i samband med att man beslöt inköpa en ny rock åt klockaren, som här tjänstgjorde som kyrkvaktare, sin tillfredsställelse över att "stöten är bortlagd" och godkänner samtidigt pastors förslag om bjällror i håven.

En detalj förtjänar ett särskilt omnämnande. I en av Schlyters uppsatser avbildas Emelie von Walterstorffs praktfulla bild av en "kyrkstöt från Östergötland, troligen från Ydre (?) härad" (Schlyter 1986 a s. 43). Härkomstuppgiften är en gissning, sannolikt beroende på L. F. Rääfs bekanta skildring i hans Ydrebeskrivning. Det är emellertid lätt att konstatera, att den i bakgrunden synliga klockstapeln är den som nu står på Skansen, och som kommer från Hällestad i samma provins. En närmare granskning visar att kyrkbyggnaden till höger är identisk med Hällestads gamla kyrka som

⁴ Min vän professor Wolfgang Jacobeit, Birkenwerden (DDR) har på min begäran mycket välvilligt försett mig med en xeroxkopia av artikeln i denna publikation, som inte torde finnas i något svenskt offentligt bibliotek.

⁵ Det bör för undvikande av missförstånd påpekas att den av Schlyter i Elbogen-uppsatsen avbildade staven längst till höger på bilden s. 146 inte är någon kyrkstöt utan en blosskorg, använd vid ljusterfiske och andra liknande tillfällen!

nedbrann den 23 januari 1893 (Fridén 1945, s. 36 f).

Dräkten befinner sig i Nordiska museets samlingar, medan staven i likhet med många andra kyrkliga föremål sedan 1943 är deponerad i Statens historiska museum. Dessa föremål har kommit från Svennevads kyrka i Nerike, såsom gåva 1879 från församlingen. De har behandlats av Rebecka Enhörning i en uppsats om Svennevads kyrkvaktarerock (Enhörning 1984, s. 274 ff)⁶. Det visar sig att dräkten är tillkommen i samband med invigningen 1786 av den nya kyrkan och att den är en gåva av den dåvarande ägaren till Skogaholms herrgård (vars huvudbyggnad nu står på Skansen), generalmajoren Gustaf Philip Wennerstedt. I gåvbrevet 1879 till Nordiska museet nämnes att dräkten enligt traditionen skall vara sydd av en operaskräddare. Herman Hofberg har framkastat den meningen att denne härvid har inspirerats av den detaljerade beskrivning som i Andra Mosebok lämnas av översteprästen Arons praktfulla skrud (Hofberg i resebrev till Vitterhetsakademien 1869, anf. av Enhörning s. 276 f), något som inte förefaller osannolikt.

Vad Walterstorffs bild beträffar får man tänka sig att hon som tecknare vid Nordiska museet fått uppdrag att avbilda dräkten och att hon som staffage begagnat en vy från Hällestad.

Litteratur

- Almquist, H. 1945, De ryska fångarna i Sverige 1709–1714. (Karolinska förbundets årsbok).
- von Amira, K. 1911, Der Stab in der germanischen Rechtssymbolik. München.
- Ardell, L. 1986, Hundliv i kyrkan fall för kyrkorådet (Falu-Kuriren 25/7).
- Bager, E. 1983, Till spott och spe (Elbogen 13).
- Barfod, J. C. 1925, Märkvärdigheter rörande skånska adeln. Stockholm.
- Beckmann, J. 1911, Schwedische Reise 1765–66. Uppsala.
- Bergman, M. 1984, Mora kyrka och Oxbergs kapell (Mora. Ur Mora, Sollerö, Venjans och Våmhus socknars historia 1.).
- Boëthius, G. 1916, Leksands kyrka (Sveriges kyrkor, Dalarna I:1).
- Carlsson, L. 1951, Staven. En maktens och enighetens symbol (Rig).
- Carlsson, L. 1969, Rättssymbolik (Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid 14).
- Consistorii Ecclesiastici Aboensis. Protokoll 1658–1661, 1902. Helsingfors.
- Enhörning, R. 1984, Svennevads kyrkvaktarrock (Sköllerstabygden. Tre Närkessocknar 2. Utg. av Ann-Sofi Schotte-Lindsten och Margit Werner, Kumla).
- Erixon, S. 1921, Skultuna bruks historia 1. Stockholm.
- Fridén, K. 1945, Hällestads socken. En hembygdsbok. Motala.
- Gullstrand, R. 1923, Till den svenska sockensjälvstyrelsens historia. Stockholm.
- Hagberg, L. 1922, Nygårds Brita Ersdotters bröllop (Fataburen).
- Haegermarck, K. (red) 1900, "Helsingeboken". Uppsala.
- Hall, B. R. 1915, Kulturella interiörer från stormaktstidens uppräkningsarbete. Stockholm.
- Hemseder i Dalom 1. Bondbröllop (Svea, Folkkalender för 1848).
- Huisdieren, 1984, Waarom mensen (van) dieren honden. Tentoonstelling Provinciaal Openlucht-museum Bokrijk. Catalogus.
- Hundemordet, 1985. (Skalk 3, s. 32).
- Janssens, Pr. 1951, De hondeslagen van de kerk. (Volkskunde 52, Antwerpen).
- Laurentius Petri kyrkoordning av år 1571, 1932. Stockholm.
- Levander, L. 1914, Livet i en Älvdalsby. Stockholm.
- van der Linden, R. 1975, Kirkbaljuw en Suisse (Volkskunde 76, Antwerpen).
- Lundin, C. och Strindberg, A. 1882, Gamla Stockholm. Stockholm.
- Nyrén, C. 1836, Charakterskildringar och minnen av sig sjelf. Linköping.
- Palmborg, M. 1966, Mjöhund och byracka. Lund.
- Schlyter, H. 1986 a, Kyrkstöten, en funktionär i kyrkuktens tjänst (Rig 69).

⁶ Märkligt nog synes inte den bevarade staven överensstämma med den av von Walterstorff avbildade. Den senare har runt knoppen några små klockor, som inte återfinnes på bilden i Enhörnings uppsats.

- Schlyter, H. 1985, Kyrkstöt – Spögubbe (Elbogen 15).
 Schlyter, H. 1986 b, Kulturens kyrkstöt (Kulturen. Årsbok).
 Schmidt, R. 1928, Die Schlafklapper in der Kirche (Brandenburg. Zeitschrift für Heimatkunde und Heimatpflege 6. Eberswalde).
 Simonsson, S. 1928, Storkyrkoförsamlingens historia. (Sveriges kyrkor. Stockholm 1. Storkyrkan).
 Strindberg, A. 1946, Skrifter 6. Stockholm.
 Svärdröm, S. 1949, Dalmålningarna och deras förlagor. Stockholm.
 Torslanda, 1956, En sockenskildring. Utg. av Torslanda socken.

Zusammenfassung

Die Hundpeitsche in der Kirche und der Stab des Kirchenaufsehers

In vielen, zum Teil gleichlautenden Aufsätzen hat Herman Schlyter die Ergebnisse seiner eingehenden Studien über den kirchlichen Aufseher, dessen Aufgabe es war, die Aufrechterhaltung der Ordnung während des Gottesdienstes zu gewährleisten, veröffentlicht. Vielerorts wurde dieser Kirchenaufseher "stöt" genannt, da er während seines Dienstes mit einem Stab ausgerüstet war, mit dem er durch Klopfen auf den Boden zur Aufmerksamkeit ermahnte.

Manchmal hatte der Kirchenaufseher anstelle eines Stabes eine Karbatsche oder aus Leder geflochtene Peitsche. Schlyter meint, dass die Peitsche dazu benutzt worden sei, um Jugendliche und Gesindel zurechtzuweisen. Eigentlich aber dienten diese Geräte von Anfang an zwei ganz verschiedenen Zwecken. Die Peitsche wurde dazu verwendet, um während des Gottesdienstes Hunde von unwillkommenen Besuchen in der Kirche abzuhalten. Wie aus vielen Berichten hervorgeht, hatte die Anwesenheit von Hunden in diesem Zusammenhang in früheren Zeiten eine grosse Plage dargestellt. In Stockholm und an anderen Orten, aus welchen alte Berichte vorliegen, wurde der Kirchenaufseher durchgehend "Hundmann" ('hundgubbe') genannt. Es zeigt sich auch, dass dieser Aufseher und sein Gerät nicht nur in Schweden (und Dänemark) vorkam. So stösst man auch an vielen anderen Orten in Europa auf gleiche Klagen und Vorkehrungen. Speziell in Belgien sind diese in letzter Zeit zum Gegenstand einiger Forschung und wertvoller Publikationen geworden. Im übrigen war die Hundepilage in den grösseren Städten überhaupt so markant, dass sie vielerorts zu speziellen gesetzlichen Massnahmen führte.

Von ganz anderem Ursprung ist der Stab des Kirchenaufsehers, länger als mannshoch, unten mit einer Eisenkappe, oben mit einem Knopf oder einer anderen Verzierung versehen. Er entspricht direkt den Stäben, welche früher von einer Reihe Gemeinde- und anderen Beamten gebraucht worden waren, um sich in ihrer Amtsausübung Respekt und Aufmerksamkeit zu verschaffen. Sehr oft sind auf diesen Stäben Inschriften und Jahreszahlen zu lesen. Sie zeigen, dass solche Stäbe in mittelschwedi-

schen Städten des 17. und 18. Jahrhunderts oft vorkamen.

Der Kirchenaufseher benutzte seinen Stab einerseits, um schlafende Kirchgänger zu wecken, indem er damit vor den geschlossenen Bänken auf den Boden klopfte, andererseits aber in den zu den Ritualen gehörenden Prozessionen, in jüngerer Zeit speziell bei Hochzeiten und Begräbnissen. Die oft erwähnte, handgreifliche Bestrafung der Kirchgänger, wonach diese mit dem Stab auf den Kopf geschlagen worden seien, enthält wohl ein Körnchen Wahrheit, sollte aber im grossen ganzen als scherzhafte Wandersage betrachtet werden. Ab und zu wird erzählt, dass ein Bambusrohr verwendet worden sei, andernfalls aber dürften die schweren Stäbe in den langen Kirchenbänken schwierig zu manövrieren gewesen sein.

Wie aus älteren Gemälden und aus verschiedenerorts bewahrten Exemplaren, aus Stierpenissen hergestellter Karbatschen geschlossen werden kann, waren solche in einigen Kirchspielen des oberen Dalarna auch in feierlichen Hochzeitsprozessionen als Amtszeichen des Kirchenaufsehers verwendet worden. Als man dann Ende des vorigen Jahrhunderts mit diesem eigenartigen Brauch aufhörte, geschah dies wohl aufgrund der Anständigkeit. Für eine sehr bekannte Hochzeit im Jahr 1880 hatte der Vater der Braut, der wohlhabende Bauer Bröms Olof Larsson für den Zweck einen, mit einer goldenen Kugel verzierten Stab konventioneller Art angeschafft.

Das von Schlyter reproduzierte Gemälde von Emelie von Walterstorff stellt einen Kirchenaufseher in seinem Ornat dar. Ein Ornat, der laut Angaben aus "Östergötland (Ydre?)" stamme, der eigentlich aber 1786 zur Einweihung der Kirche von Svennevad in Närke genäht worden und eine Gabe des Gönners der Kirche, Freiherr Gustav Philip Wennerstedt gewesen war. Seit 1879 gehört er, gestiftet von der Kirchengemeinde, in den Besitz des Nordiska Museet. Es wird gesagt, er soll von einem Schneider der Stockholmer Oper angefertigt worden sein.

(Übersetzung: Brigitt Steiner)

STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN

Olaus Magnus "Historia om de nordiska folken" og spinning av lin på håndtein

Av Marta Hoffmann

□ For noen år siden hadde jeg en uventet opplevelse på en studiereise i Jugoslavia. En kollega hadde tatt meg med til en landsby i Kroatia der det var innredet et folkemuseum i noen av landsbyens gamle trebygninger. I et av husene var det en rik samling tekstilredskaper, satt opp med garn ferdig til bruk, og med figurer i folkedrakter til å betjene redskapene. En av de eldre kvinnene i landsbyen som hadde vært aktiv ved innredningen av museet, hadde hørt at jeg var interessert i spinning av lin, og hun demonstrerte dette for meg. Hun brukte håndtein (*slända*) som hadde vært det allminnelige redskapet i hennes tid. Stor var min overraskelse da hun kom med linfibrene bundet om hodet. (*Fig. 1.*) Det slo meg straks at dette hadde jeg sett før, nemlig i ett av tresnittene i Olaus Magnus "Historia om de nordiska folken". Olaus Magnus, Sveriges siste katolske erkebiskop, utga sitt store verk under landflyktigheten i Roma, i 1555. Det var skrevet på latin og ble etterhvert oversatt til mange levende språk. Verket var utstyrt med 472 tresnitt som skulle illustrere teksten. Ett av dem viser en kvinne som bærer en tyristikke (*torrvedssticka*) i munnen mens hun spinner på håndtein og har linet bundet om hodet. (Bok 2, kap. 17.) (*Fig. 2.*)

Den kroatiske spinnersken trakk ut linfibrene fra hodet og lot dem gå gjennom munnen for at de skulle bli fuktet. Jeg hørte senere at det var påfallende meget munnkreft (*læppcancer*) blandt gamle kvinner i dette området, og at man la skylden på denne spinnemåten. Den var bare brukt i et begrenset strøk av landet.

Jeg fikk vite at bøndene foretrakk en annen art lin enn den som er vanlig til tekstil (*Linum usitatissimum*), nemlig *Linum crepitans*, en kortere mer grenet plante. De mente at de fikk finere fibre av denne, og den tynneste lintråden fikk de ved å

spinne fra hodet. Tråden ble grovere når de spant på "rokk" – stangen som linet vanligvis blir festet på – og grovest ble den ved spinning på hjulrokk, ble det sagt. I 1880-årene påla myndighetene bøndene å dyrke *Linum usitatissimum* (bøndene kalte den "statslin"), men de fortsatte å dyrke *Linum crepitans* til eget bruk.

De brukte som regel ingen snelle (*trissa*) på håndteinen, fikk jeg høre, slik vi er vant til. De kunne stikke innpå en potet, en vill pære eller en annen passende frukt, etter behov.

Min ledsager på turen, tidligere direktør for det etnografiske museet i Zagreb, fortalte meg at spinning fra hodet var gjengitt i en italiensk bok, første gang trykt i Venezia i 1590 og forfattet av Cesare Vecellio (ca 1521–1601). Han var maler og ornamenttegner. Boken het i det første opplaget "Degli habiti antichi e moderni di diverse parti del mondo". Alt i 1598 kom det en ny utgave med både latinsk og italiensk tekst, under tittelen "Habiti antichi et moderni di tutto il mondo" – gamle og moderne drakter fra hele verden. Den var tydeligvis utvidet. Boken fortsatte med å komme i nye opplag, f. eks. en i Paris så sent som i 1859, og var gjennomillustrert. I 1598-utgaven er det et tresnitt under tittelen "Donne settentrionali" eller "Septentrionales mulieres" – nordiske kvinner. Bildet svarer i alle hovedtrekk til Olaus Magnus tresnitt, og det kan vanskelig være tvil om at Vecellio har tatt sit bilde fra hans bok. Også teksten viser det. (*Fig. 3.*) Vecellio skal ha laget utkast til illustrasjonene, mens de antagelig ble skåret av Cristoforo Chrieger fra Nürnberg (Thieme – Becker).

Illustrasjonene i "Historia om de nordiska folken" har vært diskutert av flere svenske forskere. Gösta Berg har pekt på en rekke forbilder for tresnittene. Disse synes å være utført i Roma av flere kunstnere, og det er gode grunner for å anta at

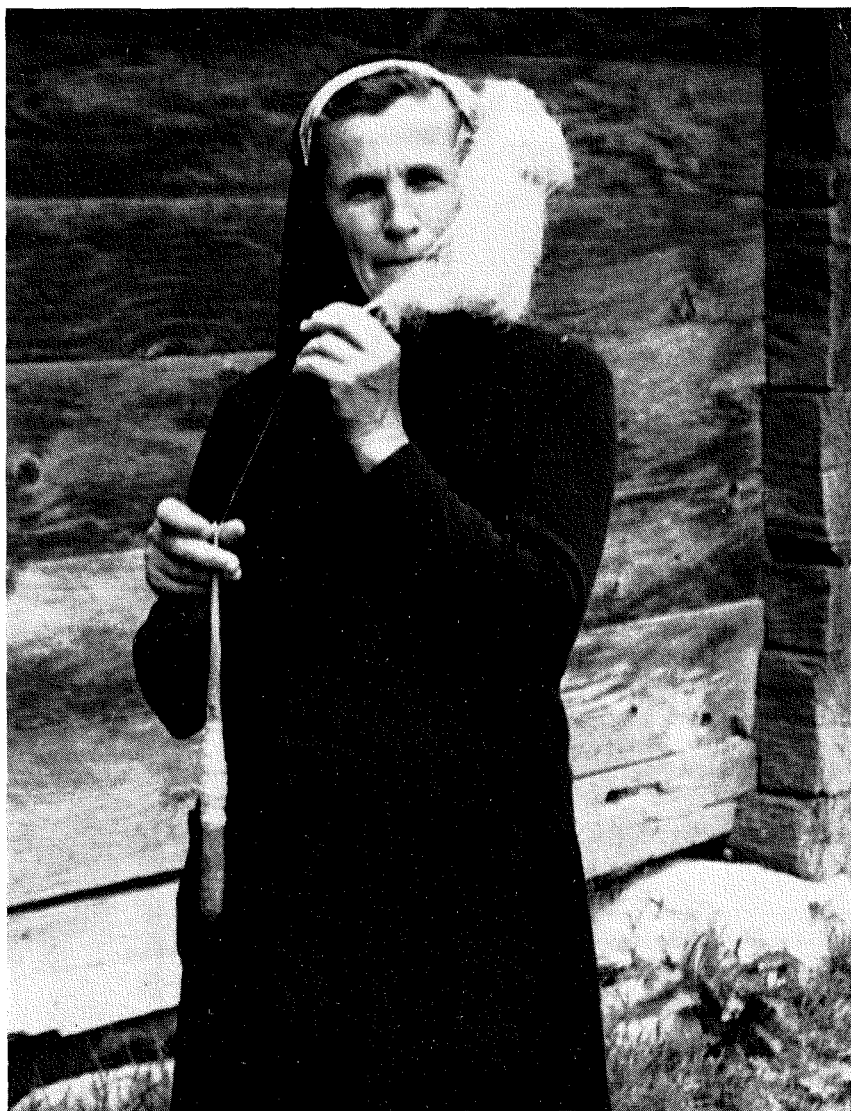

Fig. 1. Linspinning i Doljina Kupčina i Kroatia, 1976. Foto forf.

Olaus Magnus har laget skisser til noen av dem som viser lokal kunnskap om svenske forhold. John Granlund har i sin kommentar til den store svenske utgaven fra 1951 fremhevet at der hvor Olaus Magnus selv antas å ha hatt en finger med i spillet, er teksten som bildet illustrerer fulgt punkt for punkt. Når det gjelder staffasje og bakgrunn til bildene har han overlatt det til kunstneren "därför (kan de) te sig främmande eller schablonmässiga",

sier Granlund.

I teksten til det aktuelle bildet fortelles det at folk når begge hender er opptatt, kan bære tyristikker innstukket i beltet, og så ta en om gangen i munnen eller feste den i hodeplagget, med den andre enden brennende. Illustratøren har så vist et eksempel på en kvinne som har begge hender opptatt, men han har latt henne spinne med lin bundet om hodet istedenfor en tyristikke.

Fig. 2. Illustrasjon til 2. bok, 17. kap. i Olaus Magnus' Historia om de nordiska folken. "Om lyse och torrveds-facklor". Fra John Granlunds utgave, 1951. Foto Nordiska museet.

Det kan da reises spørsmål om skikken med å spinne lin fra hodet idetheletatt er nordisk. Såvidt meg bekjent er det ingen tradisjon om dette i Norden, der "rokken", en stang som spinnematerialet var festet til, var vanlig. Slike rokker er det flere eksempler på i Norden fra middelalderske bygravninger, bl. a. i det gamle Oslo. De ble båret under armen. Hvis den som utførte tresnittet (eller den som gjorde utkastet til det) var ansvarlig for detaljer i fremstillingen, er det sannsynlig at spinningen er noe han har kjent fra sitt eget kulturområde. Og når en idag kan finne eksempel på samme spinning i Italias naboland, skulle det kunne støtte en slik antagelse.

Det kan nevnes at det fins en kilde som forteller om spinning fra hodet også nordenfor Alpene. I en bok fra 1601 fortelles fra Westfalen at kvinnene bar linet på hodet under en lue mens de spant når de gikk og gjette dyrene. (Schoneweg, s. 61².)

Cesare Vecellios bok illustrerer klesdrakter fra hele verden, og han har selvfølgelig søkt opplysninger om sitt emne der hvor han kunne finne dem. Olaus Magnus bok må ha vært kjent for ham, og det å låne fra andre kunstnere uten å angi kilde har vært helt vanlig både blant malere og musikere. I dette tilfelle skulle en da stå overfor et lån fra Olaus Magnus, mens en ellers kjenner bedre til at det har gått den motsatte veien. Det er forsåvidt ikke noe merkelig i det. Siden Vecellios emne er drakter er det naturlig at han i teksten til sitt bilde oppholder seg ved det kvinnen er utstyrt med, innbefattet håndteinen. I Vecellios versjon er hun mindre primitiv enn hos Olaus Magnus, og hun har fått en pung hengende ned fra beltet. Men hele holdningen, forkleet, tyristikkene i beltet, er

Fig. 3. Illustrasjon til Cesare Vecellio: Habiti antichi et moderni di tutto il mondo. Libro V. de gli habiti Settentrionali, "Donne Settentrionali", s. 293. Utgaven fra 1598.

de samme. Derimot er interiøret hos Olaus Magnus blitt sløyfet, Vecellio har likesom tegneren til mange av illustrasjonene hos Olaus Magnus tatt ut det han trengte og arrangert bildet etter sitt behov.

En takk til prof. dr. Gösta Berg som har undersøkt 1590-utgaven av Vecellios bok og konstatert at det omtalte bildet mangler.

Litteratur:

- Berg, Gösta: Olaus Magnus bilder ur de nordiska folkens liv. Fataburen 1934. Stockholm.
 Olaus Magnus: Historia om de nordiska folken. Utg. av John Granlund. Stockholm 1951.
 Schoneweg, E.: Das Leinengewerbe. Cit. fra Kirchoff: Wendunmuth. Utg. v. Österley i Bibliothek des lit. Vereins Stuttgart XCVII. B. III. Bielefeld 1923.
 Thieme — Becker: Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler. Leipzig 1940.
 Vecellio, Cesare: Habiti antichi et moderni di tutto il mondo. Venezia 1598.

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Vitsanalys — statistik eller budskap?

Av Inger Lövkrona

Björn Roos: Vitsen med vitsarna. Historieberättande bland skolbarn. English summary. Diss. Skrifter utgivna av Etnologiska sällskapet i Lund. Carlssons Bokförlag. Stockholm 1986. 184 s.

I november i fjol disputerade Nässjö-läraren Björn Roos på avhandlingen "Vitsen med vitsarna. Historieberättande bland skolbarn". Jag var fakultetsopponent och recensionen är en sammanfattning av oppositionen.

Avhandlingen är baserad på källmaterial som författaren själv samlat in i Nässjö med omnejd — tätorterna Forserum, Äng och Fredriksdal. Till stora delar är det förf:s egna elever i årskurserna 3, 6 och 9 som varit informanter. Eleverna har oförberedda fått skriva ner alla vitsar de kunde erinra sig. Sammanlagt har BR insamlat 845 vitsvarianter.

Syftet med undersökningen är att belysa vitsens funktion som socialiseringsredskap. Författaren vill visa att vitsens uppgift inte bara är att roa utan

också att "... fostra nya medlemmar till delaktighet i den rådande kulturen" (s. 9). Avhandlingen består — förutom Inledning och Sammanfattning — av tre huvudkapitel. Varje kapitel tar upp olika problem och är delvis fristående från varandra.

Kapitlet "Vitsar och kulturkonflikter" är en kvantitativ analys. Vitsarna delas in i åtta vitskategorier som relateras till ålder, kön, land-stad och religionsinfluens (dvs. barn från starkt religiösa hem resp. svagt religiösa hem). Materialet har sedan databehandlats.

"Vitsarnas budskap" är en analys av vilka budskap eleverna finner i vitsarna, s. k. "öppna" budskap. Samtliga elever har skriftligen fått tolka de vitsar de bidragit med. Hälften av vitsarna har på detta sätt tolkats av informanterna.

Kapitlet "Vitskommunikation" tar upp frågan om *varifrån* barnen får sina vitsar, *när*, *var* — i hemmet eller i skolan — och *hur* vitsarna berättas vidare samt om det finns *hinder* för traderingen. BR har också undersökt vilka elever som är centralinnovatörer i klassen, dvs. vilka elever som in-

för nya vitsar och som oftast berättar vitsar för kamraterna.

Avhandlingen innehåller vidare en omfattande bilagedel. Bilaga 1 är en återgivning av kategoriindelningsschemat med undergrupper (se nedan i "Vitsar och kulturkonflikter"). Bilaga 2 är en tabellbilaga med de tabeller som inte finns i den löpande texten. Totalt innehåller avhandlingen 58 tabeller. I bilaga 3 finns hela kodschemat för kapitlet "Vitsar och kulturkonflikter" återgivet.

Teori och metod

Barntraditionsforskningen har ingen lång historia, studiet av vitsar har däremot förekommit länge. Vitsar har emellertid i första hand inte varit etnologernas forskningsfält. I stället har de studerats och studeras inom flera andra discipliner i olika syften – av psykologer, psykoanalytiker, socialpsykologer, sociologer och antropologer. Etnologin kommer in ganska sent i bilden. I fokus för den etnologiska vitsforskningen, och då särskilt barntraditionsforskningen, har den psykologiska aspekten stått. Men även andra aspekter har uppmärksamats, såsom t. ex. spridningen. Spridningen av nutida folklöre sker på ett helt annat sätt och på helt andra vägar än äldre tids traditioner.

Det är att beklaga att förf. inte tar upp en diskussion kring den tidigare forskningens teorier och metoder och härigenom placerar in sin avhandling i ett forskningshistoriskt och -teoretiskt sammanhang. (Jfr t. ex. Grider 1980, Kutter 1978, McCosh 1976.) I avsnittet "Tidigare forskning" presenteras delar av den litteratur som används i avhandlingen och vissa ansatser till diskussion finns, men i stort är detta avsnitt en presentation, inget mer.

BR diskuterar inte heller kring de metoder han själv använder. Detta hade varit synnerligen motiverat då avhandlingen tar upp en frågeställning som tidigare knappast berörts i den etnologiska forskningen – berättartraditionens roll vid socialisering av barn. Hur studerar man som etnolog socialisering? Hur studerar man muntlig tradition som redskap i socialiseringsprocessen? Dessa frågor har inte givits något entydigt och självklart svar.

Socialiseringsstudier utförs främst av psykologer, sociologer och antropologer. Inom dessa ämnesområden finns en närmast oöverskådlig litteratur och ett flertal forskningsinriktningar. Reimund Kvideland tar upp socialiseringsproblematiken i artikeln "Verbal trädning i enkulturationsproces-

sen" (Kvideland 1979). Artikeln är en lättillgänglig översikt över den viktigaste socialiseringsforskningen. Den innehåller också ett förslag till metod för studium av hur verbala traditionsgenerer används i socialiseringsprocessen. Jag vill kort redogöra för denna metod, då jag menar att den är viktig för denna avhandling.

Kvideland pekar på *tre* aspekter utifrån vilka man kan studera barntraditionens roll i socialiseringen. För det *första* visar han på fyra *kompetensområden* där muntlig tradition kan ha en socialiseringsfunktion, nämligen vid förvärvandet av a. språklig kompetens, b. motorisk och fysisk duglighet, c. roller och d. värderingar och värden. Den *andra* aspekten är studiet av *socialiseringsagenterna* – vilka personer som utövar påverkan på barn i olika åldrar. Denna aspekt innefattar också icke-mänskliga agenter såsom massmedia. Den *tredje* aspekten rör frågan om socialisering som ett *samspel* mellan att visa, avslöja, gömma och dölja. "Det är inte bara en fråga om vad för slags kompetens man vill att ett barn skall få. Det är också en fråga om vad som är accepterad kompetens på olika åldersnivåer." (Kvideland 1979, s. 43 ff.)

BR berör inte denna artikel annat än i en fotnot (den finns inte heller med i litteraturförteckningen, men förf. lade till den på disputationen).

Kvidelands tre aspekter finns dock på ett eller annat sätt med i avhandlingen. Kapitlen "Vitsar och kulturkonflikter" och "Vitsarnas budskap" handlar om kompetensområden, kapitlet "Vitskommunikation" om socialiseringsagenter och samspel i socialiseringsprocessen.

Den utgångspunkt BR istället väljer att redovisa är psykologen Jean Piagets teori om barns utvecklingsstadier. Men Piagets teori är ingen socialiseringsteori utan en teori om barnets kognitiva utveckling – om tänkandet som intellektuell operation. Förklaringen till metodvalet kan sökas i att BR har en ambition att besvara två skilda frågeställningar:

- vitsens funktion i barnets kognitiva utveckling
- vitsens funktion i barnets sociokulturella utveckling.

De två problemställningarna kan dock inte lösas med samma metod; den första är utvecklingspsykologisk och kräver en psykologisk metod; den andra är etnologisk och kräver en etnologisk metod. Som etnologer har vi vidare små möjligheter att ge oss i kast med utvecklingspsykologiska frågor. Inte minst kräver en utvecklingspsykologisk problemställning en helt annan typ av materialin-

samling än den som etnologer använder sig av och som B R företagit.

Det är uppenbart att förf. har haft problem med de skilda problemställningarna. Piaget faller också ganska snart bort i undersökningen. Inte heller görs några försök att diskutera varken vad det är för vitsar som barnet enligt Piaget skulle kunna förstå vid en viss ålder eller några tolkningar utifrån Piagets teorier. Piagets inflytande inskränker sig till valet av variabler och här och var utnyttjas hans utvecklingsstadier som åldersbestämning.

Vitsar och kulturkonflikter

I detta kapitel sker en mycket omfattande kvantitativ analys av vitsarna. B R förklarade under disputationen att ett av syftena med avhandlingen var att testa huruvida ett traditionsmaterial kunde bearbetas kvantitativt med dator.

Kvantitativ bearbetning av folklöre har använts också tidigare i barntraditionsforskningen för att relatera typer av berättelser, lekar m. m. till ålder, kön och social bakgrund.

En nyckelroll i en kvantitativ analys får valet av variabler. Personvariablerna vållar knappast några problem. Att i en socialiseringsstudie se till ålder och kön är självklart. Däremot sätter jag frågetecken vid B R:s val av land-stad istället för borgerlig resp. arbetarkultur samt religionsvariabeln. Jag vill dock inte diskutera dessa variabler mera ingående utan fästa uppmärksamheten på klassificeringen av vitsarna.

Indelningen av traditionsmaterialet måste göras utifrån den aktuella problemställningen. I detta fall vilka kunskaper och värderingar som förmedlas genom vitsarna till barn i olika åldrar, kön etc. B R delar in vitsarna i åtta kategorier efter Lutz Röhrichs klassificeringsprincip baserad på konfliktteman: principen är att komik uppstår när vitsen attackerar gällande normer inom mänskliga områden. De åtta kategorierna är: *konflikt med språknormen, konflikt med logiken, konflikt med realiteten, konflikt med moral och pietet, konflikt med familjeliv och sexualliv, konflikt med mänskliga svagheter, sociala konflikter, politiska, etniska och konfessionella konflikter* (Röhrich 1977).

Röhrichs klassificering är i första hand utarbetad med tanke på att kunna tjäna som ett hjälpmedel vid arkivklassificering men är användbar som analysredskap för vissa problemställningar (jfr t. ex. Drakos 1986). B R är medveten om klassificeringsprincipens begränsningar men anser att den ändå är användbar för hans syften, i synnerhet om

den "... bygger på vitsens egenskap att spegla konflikter, att se saker och ting från olika synvinklar" (s. 27). Men är denna kategorisering användbar för att studera "... hur berättandet av poängladdade historier hjälper barnen att överta de *kunskaper* och *förhållningssätt* som är förbundna med vissa åldrar, med viss grupptillhörighet, med konstlörigheten?" (s. 9, min kursiv).

Det enda vi egentligen får som resultat av den kvantitativa analysen är statistik över vilka åldrar eleverna berättar de olika kategorierna, könsskillnader osv. Analysen säger inget om *vilka* kunskaper och *förhållningssätt* som överförs.

Kategorin *familje- och sexvitsar* innehåller t. ex. mängder av kunskap och förhållningssätt rörande vitt skilda mänskliga områden; kunskap om könsorgan och kroppens fysiologi, könsroller, sexualliv, familjeliv, prostitution etc. (jfr bil 1, s. 142). Vitsarna faller under flera av de av Kvideland föreslagna kompetensområdena.

De resultat B R kan redovisa från den kvantitativa analysen visar också att det finns anledning att vara tveksam till den använda kategoriindelningen. Sambandet mellan ålder och vitskategorierna är det starkaste, men hälften av kategorierna kan inte åldersrelateras. Vitskategorier som har ålderssamband är *konflikt med logiken*, som är vanligast bland de yngre barnen, *konflikt med familje- och sexliv, mänskliga svagheter* och *etniska etc. konflikter* är vanligare bland äldre barn.

I fråga om könsskillnader kan författaren konstatera att flickor kan flera vitsar av kategorin *konflikt med språknormen* och *logiken* än pojkar samt att flickor berättar färre vitsar med aggressivt innehåll. Land—stad och religionsvariablerna ger mycket små resultat och ofta även så konstiga att författaren inte kan tolka dem "... datoranalysen ger här en splittrad bild ..." (s 73), "fenomenet är endast registrerat, medan jag saknar goda förklaringar till det" (s 127).

En kvantitativ analys av detta slag ger så liten kunskap och kanske framför allt så lite kunskap om vitsens roll i socialiseringsprocessen att den inte motiverar den dominerande ställning den har fått i avhandlingen. Statistiska samband mellan variabler säger egentligen ingenting då premisserna för valet av variabler inte är teoretiskt och metodiskt förankrade. Ett annat problem ligger i klassificeringen. På ett så förhållandevis litet material som detta kan resultatet vara beroende av några felklassificeringar.

Att relatera variabler är en sociologisk metod

som i vissa fall kan vara ett bra hjälpmedel i etnologin, men som aldrig får bli något självändamål. En etnologisk uppgift är att blottlägga de kulturellt betingade budskapen, och det är svårt att göra med en kvantitativ analys. BR har delat på analysen av vitskategoriernas relation till personvariablerna och vad han kallar vitsarnas öppna budskap. Detta tillvägagångssätt innebär att vitsarnas budskap egentligen aldrig analyseras. Jag skall diskutera detta i samband med följande kapitel i avhandlingen som just kallas "Vitsarnas budskap".

Vitsarnas budskap

Dessa budskap indelas i öppna och dolda. Som öppna budskap betecknas de budskap som eleverna, barnen själva kan läsa in i vitsarna, de dolda är de som de får på köpet. Det är endast de öppna budskapen som analyseras i kapitlet.

Också här har författaren arbetat kvantitativt, såtillvida att han låtit alla informanter skriftligen tolka alla vitsar de bidragit med. Han har därefter sammanfattat elevernas tolkningar för varje vitskategori. Idéen att låta eleverna själva ange vad de får ut av vitsarna är intressant i den meningen att man förvänas över hur lite de förstår. Barnens egna tolkningar säger därför mycket lite om vitsens funktion i socialiseringen.

Vitsarna är, för att använda BR:s eget uttryck "... potentiella 'dynamitpaket' laddade med kulturellt stoff: färdiga värderingar, fördomar, preferenser och åsikter" (s 130). Här vill jag återknyta till diskussionen från föregående kapitel och fråga. Är det inte detta författaren borde ha analyserat?

Hur avlockar man då vitsen de dolda budskapen? Detta är ett intressant metodiskt problem. De åtta vitskategorierna är inte användbara. En givande utgångspunkt hade sannolikt varit att anknyta till och utveckla Kvidelands kompetensområden. Vad gäller förvärvandet av språklig kompetens framhåller Kvideland homonymvitsarnas betydelse, dvs vitsar av kategorin konflikt med språknormen. Dessa vitsar lär barnen språklig kompetens, en insikt i samhällets språkliga normer (Kvideland 1978: 49f). Men språkvisarna kan innehålla även andra budskap. Följande vits ges som exempel på språkvisar av BR:

Lilla Lisa var på besök hos sin mammas svärfar. Lisa stod och tittade på när svärfar hamrade. Och han råkade slå sig på tummen, och sa:

– Aj jävlar.

När lilla Lisa kom hem sa hon till sin mamma:

– Nu förstår jag varför mamma kallar farfar för svärfar. Slut.

(Flicka årskurs 6, s. 36)

I denna vits finner man också budskap inom kompetensområdet roller. Det är en man som svär och spikar. Vitsens språkliga budskap hade inte gått förlorat om det varit svärmor som spikat och svurit. Däremot hade vitsen brutit mot traditionella könsrollsförväntningar.

Just könsroller hade sannolikt varit mycket givande att studera i vitsarna. Elfriede Moser-Rath tar upp denna problematik i en artikel benämnd "Frauenfeindliche Tendenzen im Witz" (Moser-Rath 1978: 40). Hon finner i tyskt vitsmaterial – äldre som yngre – ett mycket stereotyp könsrollstänkande. Den vanligaste kvinnotypen är sexbomben. I övrigt uppträder kvinnor i roller som sekreterare, sjuksköterskor, tjänsteflickor, prostituerade, hemmafruar etc. Hemmafrun beskrivs alltid som ful, sladdrig och svartsjuk. Kvinnor framställs vidare i sexvitsar som passiva objekt för mannens agerande.

Kvidelands kompetensområde förvärvandet av motorisk och fysisk duglighet avser socialisering till att behärska sin egen fysik och den fysiska omgivningen. Som exempel anför han enkla tå- och fingerramsor, som lär barnen bli förtrogna med sin kropp. Kan detta inte vara ett sätt att också se på vissa typer av sexvitsar, de som lär ut den sexuella anatomin? Jag vill i detta sammanhang peka på en studie av Rosemary Zumwalt "Plain and fancy: A content analysis of children's jokes dealing with adult sexuality", 1976. I denna studie tas en av de vits typer upp som BR behandlar (s 42), den om pojken som vill duscha med sin mamma. Zumwalt menar att den har funktionen av att lära barnen den sexuella anatomin och hon visar också att den är förbunden med barn i yngre åldrar.

Som exempel på barntradition vars funktion är att lära barn behärska den fysiska omgivningen, anför Kvideland bland annat de absurda och surrealistiska vitsarna, kategorin *konflikt med realiteten* hos BR. (Kvideland 1979: 45). På liknande sätt kan BR:s vitsar placeras in under olika kompetensområden, oftast under flera. Möjligen måste nya kompetensområden läggas till, tex vitsar för förvärvande av *social kompetens*. I stället för öppna och dolda budskap skulle man kunna säga att vitsar har "dubbla" budskap. Samtidigt som de får oss att skratta åt verkligheten och ifrågasätta

den – konfliktperspektivet – inpräglar de traditionella förhållningssätt och värderingar.

Vitskommunikation

Analysen av vitskommunikation är något starkare än de föregående. Min huvudinvändning är att författaren inte lyfter fram sina resultat och diskuterar och tolkar dem. Som exempel vill jag ta upp vitskommunikation i skolan och i hemmet.

BR kan konstatera att vitskommunikationen i skolan sker horisontellt. Eleverna berättar vitsar för varandra, men inte hur som helst. Pojkar berättar för pojkar och flickor för flickor. Det är vidare så gott som uteslutande pojkar som är centralinnovatörer. I hemmet berättas vitsarna vertikalt, mellan föräldrar och barn och barn och föräldrar. I övrigt är bilden densamma. Det är fadern som är den store vitsberättaren, men han berättar för både son och dotter. Modern berättar sällan vitsar. I de fall hon gör det berättar hon dock i första hand för dottern. (Jfr diagram 1, 2, 3, s 104–106, sociogram 1a, b, 2a, b, 3a, b, s 110–113.)

BR tolkar dessa förhållanden på följande sätt. Vad gäller vitskommunikationen i skolan konstaterar han kort och gott: ”Pojkar är alltså mer aktiva berättare, medan flickor är mer passiva bärare” (s 111). Faderns aktiva roll som vitsberättare förklaras med: ”i den mån vitsar har en fostrande verkan (sic!) är det far som står för den. Det är han som hjälper barn att testa gränser, spela på det förbjudna och ifrågasätta tabun. Naturligtvis blir det då också han som sätter gränser och definierar normer. Denna socialisering är till stor del omedveten. Pappas vitsberättande är också ett sätt att söka kontakt med barnen” (s 103).

Javisst, kan man instämma, men här finns mycket mer att tillägga. Jag vill peka på två saker. BR har visat att flickor har en något annorlunda vitsrepertoar än pojkar, flickorna kan t ex färre aggressiva vitsar. När flickor berättar vitsar för varandra förmedlas samtidigt värderingar om vilka vitsar som är passande för flickor. På motsvarande sätt förmedlas kunskap om vilka vitsar som tillhör pojkmansrollen.

För det andra visar BR:s resultat att flickor kan lika många vitsar som pojkar, de har ett lika stort vitsförråd, men flickor berättar inte vitsar lika ofta och framstår aldrig som introduktörer av nya vitsar. Mödrarna berättar heller inte vitsar, trots att de sannolikt kan många. Förklaringen till att flickor/kvinnor inte använder sitt vitsförråd i den

sociala interaktionen är att vitsberättande inte har någon hög status i den kvinnliga könsrollen i vår kultur. Den kvinna som drar en fräckis offentligt betraktas med misstänksamhet, medan det är helt naturligt att höra en obscen vits från en man. Män förväntas vara aggressiva, utmanande, förväntas attackera normer och värderingar. Ett sådant beteende har hög status i mansrollen (jfr tex Mitchell 1976, 1985).

Flickorna och pojkarna lär sig redan i hemmet hur vitsen skall användas i social interaktion. Flickornas beteende i skolan förklaras av deras mödrars beteende hemma, pojkarnas av fädernas beteende.

Det är uppenbart att vitsen fungerar som ett effektivt socialiseringsredskap ur flera aspekter och på flera nivåer. Genom att vitsen arbetar med löjet, skattet som medel, blir genomslagskraften mycket stor. Vitsar utgör idag en växande del av barnfolkloren. Att studera vitsens roll i socialiseringsprocessen är därför en viktig och utmanande forskningsuppgift, som dock kräver en ingående metodisk diskussion. BR:s avhandling ger dessvärre inte några impulser att bygga vidare på i forskningen om barntraditionens roll i socialiseringsprocessen.

Refererad litteratur

- Drakos, Georg* 1986: Kal-å-Ada-vitsarna i Göteborg. En studie i folklore och lokal identitet. Sem. upps. CI. Inst för folklivsforskning, Stockholm.
- Grider, Silvia Ann* 1980: The study of childrens lore. Western Folklore, vol 39: 3, July. Special issue.
- Kutter, Uli* 1978: Bemerkungen zur Jokelore. Zeitschrift für Volkskunde 1. Jahrg 74.
- Kvideland, Reimund* 1979: Verbal trading i enkulturationsprocessen. Kulturell kommunikation. Föreläsning- och diskussionsinlägg vid 21:a Nordiska etnologkongressen i Hemse, Gotland, 12–15 juni 1978. Utg. av N-A Bringéus och G Rosander, Lund.
- Mc Cosh, Sandra* 1976: Childrens humour. A joke for every occasion. New York 1976.
- Mitchell, Carol* 1985: Some differences in male and female joke-telling. Women's folklore, women's culture. Ed. Rosan A Jordan, Susan J Kalcik, Philadelphia.
- Mitchell, Carol* 1976: The differences between male and female joketelling as exemplified in a college community, 2 vol, Ph Dr Diss. Indiana Univ.
- Moser-Rath, Elfriede* 1978: Frauenfeindliche Tendenzen im Witz. Zeitschrift für Volkskunde 1. Jahrg 74.
- Röhrich, Lutz* 1977: Der Witz. Figuren, Formen, Funktionen. Stuttgart.
- Zumwalt, Rose Mary* 1976: Plain and fancy: A content analysis of children's jokes dealing with adult sexuality. Western Folklore, vol 35:4, oct.

En amatörmässig doktorsavhandling

Av Mats Hellspong

Romulo Enmark: Mamma, pappa, barn. Om en arbetarbefolkning i Göteborg. Etnologiska föreningen i Västsverige. Göteborg 1986. 192 s., ill.

Densamme: Arbetarfamilj i empiri och teori. (Mamma, pappa, barn II.) English summary. Diss. (tillsammans med föregående). Etnologiska föreningen i Västsverige. Göteborg 1987. 168 s.

I Rig nr 1 1987 recenserade Stefan Bohman Romulo Enmarks bok om Annedals arbetarfamiljer, "Mamma, pappa, barn". När Enmark nu disputerat vid Göteborgs universitet (5 juni 1987) på detta arbete jämte ett nyskrivet teoretiskt verk, "Arbetarfamilj i empiri och teori", finns det anledning att ta upp "Mamma, pappa, barn" till ny granskning tillsammans med den teoretiska fortsättningen. Fakultetsopponenten Billy Ehn utsatte Enmarks arbete för en skoningslös, tre timmar lång kritik vid disputationen. Betygsnämnden, i sista stund utvidgad till fem personer, lät sig dock inte påverkas märkbart av denna kritik utan godkände enhälligt och med obetydliga anmärkningar avhandlingen. Nämnden bestod av professorerna Bjarne Hodne, Gunhild Kyle, Sven-Erik Liedman och Phebe Fjellström samt fil. dr Birgitta Skarin-Frykman.

"Mamma, pappa, barn", avhandlingens första del, är en beskrivning av familjelivet i den göteborgska arbetarstadsdelen Annedal omkring år 1930. Översiktligt skildras också stadsdelens tillblivelse under slutet av 1800-talet och fortsatta öden under tiden efter andra världskriget med förslumning, rivning och nybyggnation. Huvudmaterialet är 55 intervjuer utförda av studenter vid den etnologiska institutionen i Göteborg, 17 uppsatser på B 1-nivå av studenter vid institutionen och 35 intervjuer utförda av Enmark själv.

Det första man då fäster sig vid är att Enmark

inte ett ögonblick diskuterar karaktären av och lödigheten i detta material. Han förefaller att uppfatta studenternas bidrag, avhandlingens empiriska underlag, som något helt oproblematiskt. Studenter på B 1-nivå befinner sig på den andra terminen av sina studier i ämnet och B 1-uppsatsen är den första vetenskapliga uppsats som de presterar i etnologi, kanske över huvud taget. Våren 1983 skulle alla institutionens B 1-studenter delta i Annedals-projektet. Det säger sig självt att kvaliteten både på intervjuer och uppsatser måste bli högst skiftande. Men ingenstans i avhandlingen ens antyder Enmark någon källkritisk tveksamhet kring resultat och påståenden. Utifrån detta relativt ytliga och inte alltid professionellt framtagna material säger sig Romulo Enmark vilja "försöka visa familjens betydelse och orsaker i ett ekonomiskt och historiskt sammanhang", "försöka åskådliggöra den föränderliga familjen" samt diskutera "familjemedlemmarnas faktiska maktposition" och reflektera "kring familjens betydelse för klass och klassidentitet" (s. 134). Det är inte utan att läsaren tidigt fylls av tvivel. Han skall senare om och om igen tvingas konstatera att Romulo Enmark saknar all förmåga att rätta mun efter matsäcken.

Huvuddelen av "Mamma, pappa, barn" är en skildring av mannens, kvinnans och barnens respektive sfärer. Framställningen är starkt deskriptiv och ger knappast något nytt utöver det vi vetat förut genom otaliga anspråkslösa men målande skildringar från mellankrigstiden. Far tjänade 2 500 kronor om året, han hjälpte inte till med kvinnogöra utan slumrade på kökssoffan eller umgicks med skroderande kamrater på något kaffé. Mor var familjens klippa, hon var ständigt flitigt verksam och hade huvudansvaret för barnens uppfostran. Och barnen gjorde rackartyg, byggde snögrottor och sprang små ärenden. Naturligtvis kommer medlemmarna av föreningen "Gamla Annedalspojkar" att ta denna trevliga hembygds-

skildring till sina hjärtan men forskningen tillförs inget nytt och intressant. Också Stefan Bohman klagade i sin anmälan över trivialiteten i resultaten, även när de kläddes i abstrakta termer. Romulo Enmark hävdar t. ex. att männen i Annedal hade "kommenderande makt", kvinnorna "effektuerande makt" och barnen "konsumerande makt" (dvs. makten att låta sig försörjas). Jag har svårt att se dessa termer som meningsfulla, särskilt som de inte utvecklas teoretiskt. De tyder mer på en oreflekterad förtjusning i själva makttänkandet som sådant än på en vilja att säga något träffande om 30-talets arbetarfamiljer.

Som nämnts bygger "Mamma, pappa, barn" främst på studentuppsatser i etnologi vid göteborgsinstitutionen. Ibland får långa citat ur dessa uppsatser nästan okommenterade utgöra hela textinnehållet under vissa rubriker (t. ex. rörande tvätt s. 72–73). Många långa uppsatscitat är prövande detaljerade och förstärker textens banalitet och monoton (t. ex. s. 107–108). Enmark anger *aldrig* med sidhänvisningar var i uppsatserna han hämtat sina citerade avsnitt, vilket naturligtvis försvårar all kontroll. Samma elementära fel gör han för övrigt även när han hänvisar till tryckt litteratur.

Användningen av tryckt litteratur gör ett förbryllande intryck också ur andra aspekter. På s. 41 vill Enmark teckna bilden av mannens maktsättning i familjen och på vilka grunder den vilade. Han citerar (naturligtvis utan sidhänvisning) historikern Gunhild Kyle, som i en uppsats i "Den dolda historien" härom året beskrev hur kvinnan stod under mannens målsmanskap och vad detta konkret innebar. Det är bara det att Kyles skildring hänför sig till decennierna kring sekelskiftet. Enmarks kapitel däremot behandlar tiden kring 1930, det anges uttryckligen på samma sida. Och då gällde inte längre särskilt mycket av den juridiska verklighet, som Kyle berättar om. Detta slarviga och missvisande sätt att använda källor är typiskt för hela avhandlingen. Jag skall så småningom lämna fler exempel.

Ibland görs försök att föra mer principiella resonemang kring annedalsmaterialet. Ganska snart blir resultatet dock förvirrande, t. ex. rörande frågan om barn var "ekonomiska" eller inte för arbetarfamiljerna (s. 96–100). Författaren själv vacklar hit och dit. Än var barnen olönsamma (s. 98), än gav de "viktiga tillskott till den gemensamma ekonomin" (s. 99), än sägs uttryckligen att barn inte utgjorde något "tillskott i form av arbetskraft" (s.

135), än påstås det att "pojarna kom att bidra till den gemensamma ekonomin" (s. 113). En mening på s. 99 kan sägas innehålla förvirringen i ett nötskal: "Utifrån den tidigare beskrivna situationen – att barn var en dyr, för många förlustbringande, investering för framtiden – kan vi förstå barnets ekonomiska funktion." Hur räknar Enmark ut om investeringen var lönsam eller inte? Även beskäftigheten i meningens avslutning är karakteristisk. På s. 100 summerar Enmark detta förvirrande avsnitt med den totala brist på självkritik, som kanske är avhandlingens mest betecknande drag: "Ovanstående resonemang gör det möjligt att förstå barndomen."

Det finns ingen riktig substans i detta försök till rekonstruktion av 1930-talets Annedal. De påståenden Enmark gör blir vaga och motsägelsefulla. Man får veta, att männen var familjernas självklara överhuvuden och att de inte alltid var det, att kvinnan kunde göra litet som hon ville men att hon aldrig var riktigt ledig, att kvinnorna "tillhörde den socialistiska rörelsens fotfolk" men att politiska engagemang var orealistiska för kvinnorna, att barnen lekte utomhus men också inomhus. Helhetsbilden blir urvattnad intill meningslöshet. Mängder av påståenden upphävs omedelbart eller så småningom av ett påstående i motsatt riktning. "Därmed inte sagt..." är en av bokens vanligaste fraser.

Någon gång snubblar Enmark till synes utan att reagera över en intressant upplysning. T. ex. informanten som berättar, att hans mor alltid satt vid ett eget bord under måltiderna (s. 69). Detta att husmodern passar upp vid bordet men äter stående eller för sig själv skulle kunna ses som ett landsbygdsdrag, som överförts till stadens arbetarbefolkning. Enmark, som ju intresserar sig för skillnaderna mellan den borgerliga familjen och arbetarfamiljen, kunde kanske ha reagerat här, men det gör han inte. I den gamla borgerliga familjen med tjänstefolk var denna situation otänkbar, där presiderade frun alltid vid bordet. Men i arbetarfamiljen kombinerade modern husfruns och pigans roller och då blev beteendet funktionellt.

Med litet god vilja kan man dra ut intressanta detaljer ur texten, men som helhet är "Mamma, pappa, barn" bedövande monoton och sprider närmast en schablonbild av mellankrigstidens arbetarfamiljer. Man skall väl inte lasta författare för baksidestexter, men nog är denna boks baksidesupplysning, att boken "kastar ett nytt ljus över den

göteborgska arbetarbefolkningens historia", rena önsketänkandet.

"Mamma, pappa, barn" avslutas med två uppföljande kapitel om utvecklingen de senaste decennierna, "Vad hände sedan" och "Minnen kan inte rivas". Här presenteras bl. a. den sammanslutning, som håller liv i minnena från det gamla Annedal, föreningen "Gamla Annedalspojkar". Kapitlen är totalt oanalytiska och som delar av en doktorsavhandling egentligen demeriterande.

*

Avhandlingens andra del, "Arbetarfamilj i empiri och teori", kom ut till disputationen våren 1987. Avsikten med den är att sätta in "Mamma, pappa, barn" i ett större forskningssammanhang och att diskutera det nuvarande forskningsläget, när det gäller studiet av mellankrigstidens arbetarfamiljer.

"Arbetarfamilj i empiri och teori" inleds med resonemang kring vissa för avhandlingen centrala begrepp, som familj, klass och kultur. Dessa resonemang är bitvis förbryllande. Enmark lyckas med konststycket att definiera "kultur" så att det blir analytiskt oanvändbart: "Jag är kulturforskare. Som sådan anser jag att kultur är lika med människans totala verklighet. Därför avstår jag från att använda mig av begreppet som analytisk term" (s. 18). Enmarks reaktion förefaller mer emotionell än intellektuell betingad. Även när det gäller begreppet "borgerlighet" tjuvar Enmark inför andra forskares användning: "Min ovarsamma användning av ordet klass, sammanhänger med att vissa forskare har en benägenhet att innefatta såväl borgare, småborgare som delar av medelklassen i begreppet borgerlighet. Jag har delvis tvingats överta denna oprecisa användning. Vid de tillfällen jag lösgör mig från arvegodset och presenterar egna funderingar om klass, gäller ovanstående klassbestämningar." Bortsett från att ingen tvingar Enmark till någonting, torde "ovanstående klassbestämningar" syfta på en indelning, som Göran Therborn gjort och som Enmark tycks vilja ansluta sig till. Enligt denna har borgerligheten "oerhört mycket makt och har byggt upp stora rikedomar" och utgör mindre än en procent av befolkningen (s. 15). Det tycks aldrig ha slagit Enmark, att för en etnolog, som arbetar i ett samhälle, där begrepp som "borgerligt beteende" eller "borgerliga värderingar" har en ganska vid innebörd för de människor som studeras, är detta en ytterst opraktisk begränsning.

Efter begreppsdiskussioner övergår Enmark till att rekapitulera resultaten i "Mamma, pappa, barn". I samma kapitel ges också en del information om hur avhandlingsarbetet gått till. Här deklarerar författaren även sin förankring i en historie-materialistisk vetenskapssyn. Denna vetenskapssyn presenteras på ett hårresande ytligt sätt. Närmast apostroferas den tjeckiske filosofen Karel Kosík och den engelske historikern E. P. Thompson. Huruvida Enmark verkligen läst dessa auktoriteter förblir oklart. De refereras med hjälp av en annan författares referat och slutklämman är inte särskilt övertygande: "Hela min forskningsidé bygger på tanken att människornas livsföring utgör en progressiv kraft. Jag kan dock inte påstå att mitt forskningsarbete specifikt bygger på Kosíks och Thompsons idéer. Mina tankegångar är snarare en produkt av ett ospecificerat forskarklimat, där framför allt Thompsons ande seglar omkring" (s. 33). Enmark gör också en artig reverens för feministisk s. k. värdighetsforskning och en mindre artig för övrig familjeforskning. Här har inspirationen, som Enmark uttrycker det, varit "av negativ karaktär".

Kapitlen 2 och 3 i "Arbetarfamilj i empiri och teori" behandlar forskningen om mellankrigstidens arbetarfamilj respektive vilka kunskaper denna forskning har givit. Enligt Enmark har forskningen varit liten i omfattning och resultaten har varit fragmentariska och haft ett lågt förklaringsvärde. Efter att ha misstänkliggjort snart sagt all annan familjeforskning återvänder Enmark till "Mamma, pappa, barn": "Givetvis vore det förmätet av mig att påstå att jag funnit en lösning på fragmentariseringsproblemet, däremot vill jag gärna tro att 'Mamma, pappa, barn' har en djupare beskrivningsgrad bl. a. därför att den är skriven med starka strukturanalytiska ambitioner." Här är det tydligt att Romulo Enmark förlorat kontakten med verkligheten. Han menar uppenbarligen, att hans beskedliga hembygdsskildring från Annedal har "djupare beskrivningsgrad" (vad det nu står för, antagligen något positivt) än sådana etnologiska familjestudier som Dauns "Förortsliv" (1974), Hanssens "Familj, hushåll, släkt" (1978) och Frykman-Löfgrens "Den kultiverade människan" (1979), som han i avhandlingen polemiserar mot och jämför sig med.

Ja, egentligen sker ingen egentlig polemik, ingen ordentlig saktidiskussion. Enmarks metod går mer ut på att antyda, misstänkliggöra, insinuera brister

hos andra forskare. Frontlinjer rätas ut och förenklas, de som inte är historie-materialister är "funktionalister", ett invektiv som aldrig definieras eller utreds, och beskylls genomgående för att ha oklara teoretiska premisser, en historie-materialistisk standardbeskyllning. Avhandlingen vimlar av insinuationer, svepande generaliseringar och självbelåtna brösttoner. Särskilt "Den kultiverade människan" är måltavla för otaliga nålstick. Men jag tror inte att ens denna boks belackare kan glädjas åt detta, eftersom kritiken är så uddlös och ineffektiv. Särskilt tycks Enmark ha retat sig på att inspiration från olika vetenskapstraditioner rinner samman i "Den kultiverade människan", tydligen en styggelse för en historie-materialist. Det talas om "diffus mix", "oklara teoretiska utgångspunkter", t. o. m. om "ekliticism". Det senare låter spännande och lätt ekivokt, även om det nog är "eklekticism" författaren får efter (s. 17). Det sägs om "Den kultiverade människan", att arbetet "bygger på litteraturstudier, inte på en egen insamlad empiri". Underförstått: Enmark har en egen insamlad empiri i "Mamma, pappa, barn". Bortsett från att jag inte vet om man kan kalla av studenter gjorda intervjuer och uppsatser för Enmarks "egna" empiri, så kvarstår frågan: Vad är empiri? Enbart vad folk säger (intervjuer), inte vad de skriver (brev, memoarer, dagböcker)? Enmarks inskränkta användning av empiri, ett av avhandlingens honnörsord, är djupt förvirrande! Sida efter sida erbjuds nu läsaren gnälliga åsikter om "funktionalistiskt" infekterade familjeforskare, då och då avbrutet av lysande recensioner åt Enmark själv eller åt hans lärare Sven B. Ek. Var presenteras enligt Enmark "den största kunskapen om melankrigstidens arbetarfamilj"? (s. 46). Jo, i olika verk av göteborgsetnologerna Sven B. Ek, Nanne Engelbretsson och Romulo Enmark! Sättet att beskriva sin egen handledare som en ljusgestalt och andra forskare som "begränsade", "fragmentariska", "schematiska" etc. avslöjar närmast ett slags sandlådementalitet: min farsa är mycket starkare än din! Indirekt riktas samtidigt strålkastarljuset mot Enmarks egen avhandling. Är den något annat än "schematisk" och "fragmentarisk"?

I det fjärde kapitlet av "Arbetarfamilj i empiri och teori" för författaren fram något som han med sin karakteristiska brist på ödmjukhet kallar "tre tolkningsmodeller". Det visar sig vara tre tankegångar, som förekommit inom familjeforskningen för att karakterisera senare tiders familjer.

Den första är tanken, att familjen fortlöpande förlorat allt fler av sina ursprungliga funktioner. Enmark talar om familjens "funktionsbortfall". Den andra är föreställningen om en successivt växande "familism", dvs. en stegrad känsla av samhörighet inåt och avskildhet utåt bland familjens medlemmar. Den tredje "modellen" handlar om den borgerliga livsföringens stora genomslagskraft också i andra sociala skikt. Enmark talar här om "borgerlig normativitet".

Enmark vänder sig nu med en viss häftighet mot samtliga dessa tre tankegångar. Vad denna häftighet bottnar i vore för övrigt värt att spekulera över. Enmark vill uppenbarligen av personliga skäl att arbetarfamiljen alltid skall ha varit väl sammansevätsad och helst mycket olik den borgerliga familjen. Han citerar med avståndstagande en rad forskare, etnologiska och andra, som resonerat i tankemodellernas banor. När det gäller frågorna om "familism" och "borgerlig normativitet" är det tveklöst viktiga ämnen, som Enmark kommit in på. Man kan nog ge honom rätt i att den bild, som ofta ges av att det senaste seklets utveckling präglats av "familism" och att påverkansströmmen utgått från den borgerliga livsföringen, gott tål att diskuteras kritiskt. Däremot har jag svårt att se "familjens funktionsbortfall" som något kontroversiellt. Det råder väl inga delade meningar om att t. ex. skolor, sjukhus och ålderdomshem har avlastat familjen många uppgifter, som förr upptog den? Och Enmark har säkert hört talas om, att det byggts tiotusentals daghem och fritidshem runt om i landet under senare decennier, vilket lett till att något konkret familjeliv på dagtid inte längre existerar på många håll. Utvecklingen har nog varit rätt entydig under ett sekel. Ingenting motsäger dock att den en gång kan komma att vända. Tecken på detta är väl diskussionerna om ökad hemvård inom sjukvården. Och kanske har missnöjet med grundskolans kunskapsnivå lett till att allt fler föräldrar tar på sig pedagogiska uppgifter i hemmen.

Jag menar att vad Enmark kallar "de tre modellerna" är väl värda en seriös prövning mot empiriskt material. Så långt håller jag med författaren. Men görs detta i avhandlingen?

Vad Enmark gör är att han citerar olika andra forskare (t. ex. Ferdinand Mount och Lena Dalgaard) som varit kritiska till någon av "modellerna". Enmark ackompanjerar citaten med applåder. Han försöker lotsa fram denna kritik mot sin

egen speciella måltavla, "funktionalistisk" etnologisk forskning i allmänhet och "Den kultiverade människan" i synnerhet. Det är den vanliga "guilt by association"-metoden. Utan att Enmark riktigt behöver stå för det, kan läsaren lätt få intrycket, att t.ex. de myter om familjen, som Ferdinand Mount angriper (s. 15), skulle vårdas i nyare svensk etnologi. Eller låt mig ta ett annat exempel på Enmarks argumentationsteknik:

"Här vill jag dock också påpeka att det finns åtskilliga forskare som utifrån empiriskt material kommit att kritisera olika avgränsade delar i de tre tolkningsmodellerna. Christer Winbergs undersökning 'Grenverket - studier rörande jord, släktskapssystem och ståndsprivilegier', 1985, vari han bl. a. gör upp med myter om det feodala släktskapssystemen och Helen Brembecks 'Tyst, lydig, arbetsam', 1986, där hon bl. a. kritiserar tanken att barndomen i bondesamhället skulle varit kärlekslös, är två exempel på svenska studier där forskarna förhållit sig kritiska mot tankar som ingår i den vedertagna funktionalistiska familjesynen" (s. 123).

Om detta kan man säga följande: De myter som Christer Winberg gör upp med i "Grenverket" är uppfattningen om ett ursprungligt kollektivt ättensamhälle. Denna uppfattning omhuldades av 1800-talets rättsetnologer, fördes vidare av Friedrich Engels och levde ännu hos en marxistisk inspirerad historiker som Per Nyström. Men på vilket sätt drabbar kritiken "den vedertagna funktionalistiska familjesynen"? Och vem hävdar att barndomen i bondesamhället var kärlekslös? Guilt by association!

Enmark överlåter alltså åt andra forskare att kritisera "de tre modellerna" precis som han överlåter åt läsaren att bena upp hans egen snåriga text och gissa vad han menar. Han är kritisk mot de tre modellerna men har inga egna alternativ. Det blir ett närmast patetiskt västgötaklimax när han på s. 113 apropå "funktionsbortfallet" kommer till följande slutsats: "Det kan alltså diskuteras om funktionsminskningen i 1900-talets urbana miljöer har varit så tydlig som det ibland framställs i litteraturen och om man inte i vissa avseenden snarare kan tala om en funktionsstagnation." Den ändlösa kritiken av "funktionsbortfallstanken" utmynnar alltså till slut i att det möjligen i vissa avseenden vore bättre att tala om en "funktionsstagnation" än om ett "funktionsbortfall"!

Men vart tog då Enmarks egen empiri vägen?

Enmark har ju framträtt med anspråk på att ha en empiri att testa olika föreställningar med till skillnad från andra etnologer, som får förmodas spekulera utan en stabil grund att stå på. Ja, i kapitel 6 kommer sanningens ögonblick, då Enmark skall konfrontera "tolkningsmodellerna" med sina resultat i "Mamma, pappa, barn". Här om inte förr går banaliteten i annedalsmaterialet i öppen dager. Det blir några platta konstateranden av att familjen i Annedal fyllde olika funktioner (som t. ex. sexuella, ekonomiska och känslomässiga) och att annedalsborna "bejakade kärleken, familjen och hemmet" (s. 127) och att man därför kan tala om "familism". Vem hade väntat sig något annat? Enmark anser sig vidare inte ha "funnit några tecken på att annedalsbornas familjesyn skulle ha varit ett övertagande av borgerliga värderingar".

Som empiriskt bidrag till diskussionen om de tre "tolkningsmodellerna" är detta naturligtvis generande magert. Och hur skulle det kunna vara anorlunda? Enmark är själv medveten om resonemangets svagheter, när han på s. 128 skriver: "Det är alltid problematiskt att föra in synkrona studier typ 'Mamma, pappa, barn' i processuella diskussioner." Eller för att uttrycka det råare och mer rakt på sak: Hur kan någon ens för ett ögonblick inbilla sig, att man kan belysa frågor om det successiva, på lång sikt verkande funktionsbortfallet, den långsamt växande familismen och den borgerliga normativiteten med hjälp av ett material om en arbetarstadsdel omkring år 1930? Eftersom nu de tre "tolkningsmodellerna" lyfts fram i fokus för Enmarks diskussion blir ju avhandlingen en gigantisk felkonstruktion.

Hur har detta gått till? Ja, en viss information lämnas på s. 19ff i "Arbetarfamilj i empiri och teori". Där berättar Enmark, att intervjuarbetet och uppsatsskrivningen inom "Tema Annedal" vid göteborgsinstitutionen startade innan han själv bestämt sig för ett avhandlingsämne. Själv fick han så småningom i uppgift att sammanställa temaarbetets resultat i "en liten populärvetenskaplig slutrapport". Enmark blev intresserad av materialet och snart föddes tanken att låta redovisningen ingå som en del i en sammanläggningsavhandling. Det första resultatet blev "Mamma, pappa, barn" 1986. Efter själva bullbaket har så den teoretiska jätten kastats in i ugnen: "Arbetarfamilj i empiri och teori". Jag tillstår gärna, att vad Enmark kallar "de tre tolkningsmodellerna" kan och bör diskuteras seriöst. Men kopplingen mellan dem

och annedalsmaterialet är totalt dödfödd. Enmark tillför inte diskussionen någonting, mer än att han sätter fingret på i och för sig intressanta frågor.

*

Det här har blivit en lång och ensidigt kritisk recension. Det värsta är att det finns en rad andra sidor av avhandlingen som borde kritiserats. Jag skall välja några och börjar med rena formalia. Stavfelen och korrekturfelen är betydligt fler än vad man kan tolerera i en doktorsavhandling. På s. 39 i "Arbetarfamilj i empiri och teori" talas om "Mats Franséns och AnnaMari Westerlinds" arbete "Grannskap och stadsplanering". Men Mats Franzéns medförfattare heter Eva Sandstedt. Rita Liljeström har skrivit sin "Uppväxtvillkor - samspel mellan vuxna och barn i ett föränderligt samhälle" alldeles själv, i varje fall inte tillsammans med Edmund Dahlström, vilket anges på s. 42. Litteraturlistan i "Arbetarfamilj i empiri och teori" gör ett lätt absurt intryck, eftersom författaren har fått för sig att man inte anger böckers utgivningsort utan utgivningsland eller tryckort. Listan vimlar därför av böcker utgivna i Norge, USA, England, Great Britain, Pixbo och Uddevalla! Kunde ingen inom Tema Annedal ha hjälpt Romulo Enmark med denna elementära detalj?

Ett annat bisarrt drag i avhandlingen är författarens vana att ideligen reservera sig mot sin egen text. Uppenbart medveten om på vilken bräcklig grund han gör sina påståenden försöker han om och om igen att frita sig själv från allt ansvar. Avhandlingstexten pendlar därför snabbt mellan självsäkra och insinuanta utsagor och skenbart ödmjuka förbehåll. I stället för att självkritiskt bearbeta och förbättra sin egen text väljer alltså Enmark att lägga fram ett halvfärdigt manus och förse det med tusen brasklappar. Kanske skall man också uppfatta det som en brasklapp, att Enmark försöker sy in hela göteborgsinstitutionen i sin avhandling. "Mamma, pappa, barn" inleds med en förteckning över "Vi som arbetat inom 'Tema Annedal'" inkluderande 44 personer, från professor Ek till institutionens vaktmästare. Enmark anger i förordet att han vill att samtliga dessa betraktas "som passiva medförfattare". I bokens avslutning avtackas återigen projektmedlemmarna. "Arbetarfamilj i empiri och teori" är t. o. m. dedicerad till den etnologiska institutionen vid Göteborgs universitet.

Är Romulo Enmarks avhandling den svagaste

som godkänts i svensk etnologi? Jag tvekar litet med svaret. Det är ju så att allt emellanåt släpps avhandlingar igenom, som är valhant skrivna, lämnar triviala resultat och som dessutom inte har någon som helst kontakt med den aktuella debatten inom ämnet. Man måste nog därför värdesätta, att Enmark velat ge sig i kast med centrala frågeställningar och att han givit sig i polemik med forskare i den vetenskapliga frontlinjen. Det var trots allt modigt gjort. Det blev en kraschlandning, men det var faktiskt en djärvt anlagd flygtur. Å andra sidan kan man säga, att närsynt deskriptiva avhandlingar ofta bidrar till att öka vårt vetande på låt vara begänsade områden. Man kan därför ha direkt nytta av dem. Någon sådan praktisk användning kommer inga andra än "Gamla Annedalspojkar" att kunna ha av Romulo Enmarks hastverk.

Men det finns också en annan skillnad mellan Enmarks avhandling och andra svaga doktorsavhandlingar. De flesta mediokra avhandlingar godkänns av altruistiska skäl, någon har slitit ett halvt liv i vingården och ges chansen att få lägga fram ett manus utan att någon, allra minst på den egna institutionen, känner någon större entusiasm över produkten. I regel kommer vederbörande inte att höras av i forskarsamhället i framtiden.

Men med Enmarks avhandling är det annorlunda. I "Arbetarfamilj i empiri och teori" redogör han optimistiskt för sin fortsatta forskning: "I min fortsatta forskning ämnar jag på empirisk grund belysa familjens utveckling under 1900-talet i ett klassperspektiv." Här har vi uppenbarligen en ung forskare, som har planerat att förse etnologin och familjeforskningen med nya bidrag. Han är ju av allt att döma inte heller någon outsider på den egna institutionen, där han länge fungerat som lärare och handledare. Möjligen är han mycket representativ för hur man tänker och arbetar vid den etnologiska institutionen vid Göteborgs universitet och det är högst troligt att flera avhandlingar med liknande brister kan förväntas i framtiden. Därför är det enligt min mening viktigt att denna avhandling synas noga i sömmarna. Och kritiken kan inte enbart vändas mot författaren. Om någon handledare hade bekvämat sig med att noga och eftertänksamt läsa igenom detta manus och om kamratkritiken på seminarierna hade fungerat mer öppet och effektivt hade Romulo Enmark inte behövt lägga fram en så bristfällig och halvfärdig doktorsavhandling.

Kungligt klädd — kungligt mode.

Utg. av Livrustkammaren under red. av Astrid Tydén-Jordan. Stockholm 1987. 121 s., ill.

Det torde vara allmänt känt att Livrustkammaren i Stockholm innehåller en även efter internationella förhållanden osedvanligt riklig och värdefull samling av dräkter och dräktdelar som varit i de kungliga personernas ägo. Endast en del av detta material kan, bl. a. med hänsyn till dess ömtålighet, utställas permanent i institutionens nuvarande lokaler i Kungl. slottet. Det var därför en stor händelse, när innevarande år en omfattande mönstring av dräktsamlingen kunde ske i samband med en väl arrangerad utställning.

Ännu större är tillfredsställelsen, när utställningen ledsagats av en utförlig och synnerligen instruktiv publikation, överdådigt rikt illustrerad både i färg och svartvitt. I denna skrift har Livrustkammarens tjänstemän och några experter från andra kulturhistoriska institutioner behandlat materialet ur olika synpunkter. Kapitelrubrikerna ger besked om innehållet: Kungliga kläder — en spegel för alla — Maktens klädspråk — Smycken — prakt och status — Lindebarn, koltbarn och miniatyrvuxna — Lyx och modecentra — I snörlivets slaveri — Den svenska dräkten — Den gamla svarta saloppen — Dräktgalleri från teaterkonungens tid — Smink — skönhetsens farligaste fiende — Guds gåva till mannen. Kungliga skägg från Vasar till Bernadotter — Man kan om man vill, sa sömmerskan Augusta Lundin.

Här belyses utvecklingen på grundval av de bevarade föremålen, men också med annat källmaterial, från Gustav II Adolfs tid fram till vår egen. I all synnerhet under tidigare epoker var det ofta över kungahuset och dem närstående som vårt land nåddes av det internationella modets växlingar. De relativt svaga kommunikationerna gjorde det svårt för övriga samhällsklasser att följa med i utvecklingen, även om det redan tidigt fanns tillgång till modedockor i miniatyr, som föregick en senare tids modejournaler.

Dräkternas historia framställs i ett brett historiskt sammanhang, men särskilt värdefull är den minutiösa analys som ägnats tillverkningen och det använda materialet. Detta gäller både vad som importerats och vad som tillverkats av inhemska hantverkare. Man har härvid kunnat bygga på den arkivaliska dokumentation som i detta fall i högre

grad finns att tillgå än i många jämförbara utländska samlingar. Detta möjliggör i regel en exakt datering av plaggen och dessas anknytning till bestämda ägare, med allt vad det innebär till belysning även av personlig smakriktning.

Vad som tydligt framträder i bokens rika bildmaterial är att den ståndsmissiga manliga dräkten i äldre tid var lika rikt dekorerad med broderier i guld- och silver-tråd som kvinnodräkten. Klart kommer detta till synes i Karl X Gustafs garderob, från vilken finns bevarade inte mindre än 30 dräkter, som ger mycken kunskap om tidens mode och dräktens statuskaraktär. Från Karl XI:s tid finns mindre bevarat, men även han följde med sin tid och modets växlingar. Man noterar med intresse att Gustaf III inte blott visade sitt dräktintresse genom införandet av den s.k. nationella dräkten utan även uppmärksammade hårmodets utveckling från peruker till stångpiskor liksom för skägg- och mustaschmodet hos både civila och militärer.

Som bekant var det emellertid med den franska revolutionen som herrdräkten förändrades radikalt, inte blott genom att långbyxorna ersatte knäbyxorna utan även genom att huvudplagget i högtidsdräkten leddes in på utvecklingen över fracken, jacketten och smokingen fram till kavajen. Allt detta får sin skildring i denna vackra bok, som också till behandling tar upp barndräktens fängslande utveckling från lindebarnet till koltbarnet med dess tidigt markerade könsskillnader, mellan flicka och gosse, i mössans snitt, i användning av kragar och halsdukar och förkläden med och utan bröstlapp etc.

Omslaget på Kungligt klädd prydes av drottning Victorias vackra spetsklänning från Wien 1911 och skildringen av damdräkten följes fram till drottning Silvias bröllopsklänning från Wien 1976. Av stort intresse är den framställning som ges av Augusta Lundin och hennes omfattande verksamhet som leverantör till kungahuset. Bl.a. var det hon som sydde drottning Sofias klänning till guldbrällöpet med Oskar II 1907. Hennes ställning som kunglig hovleverantör gav henne stor auktoritet och möjlighet att påverka sin tids dräktskick även i bredare folklager.

Den dräkthistoriska forskningen och litteraturen i vårt land har varit av ganska begränsad omfattning. Uppmärksamheten har i första rummet varit inriktad på det folkliga dräktskicket och dess rika variationer i olika svenska bygder. Det är därför särskilt glädjande att den mycket sakkunniga kret-

sen av tjänstemän vid Livrustkammaren och deras medarbetare samlat sina krafter till den betydande insats som boken om Kungligt klädd – kungligt mode innebär. På flera punkter är den ägnad att inspirera till fortsatt forskning om den ståndsmässiga dräktens historia i vårt land och dess samband med den allmänna kulturutvecklingen.

Gunnel Hazelius-Berg

Byggnadskultur 1987: 1. Tema: *Fängelser i centrum*. 48 s., ill.

Svenska föreningen för byggnadsvård, bildad i samband med Europeiska Byggnadsvårdsåret 1975, utger tidskriften *Byggnadskultur*, som utkommer med fyra nummer årligen. 1987 års första nummer har som tema *Fängelser i centrum*. Det är 1800-talets cellfängelser, av vilka idag närmare 30 stycken är bevarade, de flesta fortfarande i fängsvårdens tjänst, som står i fokus, men ”i centrum” kan också förstås som att cellfängelserna är centralt belägna i städerna, till skillnad från vår egen tids fängelser, uppförda betydligt mera avsides.

Temat kan ses mot bakgrund av att cellfängelsernas framtid är oviss, bevarandefrågorna måste därför drivas med kraft – och med tillräcklig sakkunskap. Orsakerna till att cellfängelserna står inför nedläggning är inte att fångantalet är otillräckligt utan att de i sin ålderdomlighet inte motsvarar dagens fängsvårdskrav. Vad som gör dessa fängelser så otidsenliga får dock läsaren inte veta i tidskriftens artiklar. Cellfängelserna är en mycket enhetlig byggnadstyp, med stort arkitekturhistoriskt värde, men trots enhetligheten behövs särskild kunskap om varje enskild byggnad som underlag för övergripande ställningstaganden.

Av den anledningen har Riksantikvarieämbetet genomfört en dokumentation av landets samtliga bevarade 1800-talsfängelser (hit räknas också Härlandafängelset i Göteborg och fängelset i Malmö, bägge från 1900-talets början men byggda som cellfängelser). Dokumentationen utfördes av Nils Ahlberg, som här ger en kort arkitekturhistorisk beskrivning av fängelserna och dessutom föreslår hur byggnaderna kan återanvändas. Cellfängelserna uppfördes i två olika planlösningar. Den T-formade plantypen, med kort administrationsdel och en tvärställd, lång cellänga, kom till användning vid de stora länsfängelserna. Den raka fängselstypen, med en kort cellänga i förlängningen av

administrationsdelen, användes för de mindre länsfängelserna och kronohäktena. Ahlbergs artikel avslutas med exteriörbilder av varje fängelse, med uppgifter om byggnadsår, arkitekt m. m.

Thomas Carlquist gör en historisk exposé över Långholmsfängelset, som när det togs ur bruk på 1970-talet var vårt äldsta – och i särklass största – fängelse, med spinnhusverksamhet som inleddes 1724. Det är egentligen riktigare att tala om Långholmen som flera fängelser. Omkring 1850 ombyggdes till cellfängelse en klädesfabrik, där fångar tidigare sysselsattes med vävning. Detta är den äldsta delen av Kronohäktet, vilken tillbyggdes på 1860- och 1870-talen. Kronohäktet har bevarat mycket av 1800-talsprägnen. Bl. a. finns i en av flyglarna de öppna gallerierna i tre våningar kvar, och även den fasta inredningen är i huvudsak intakt sedan 1800-talet. På 1870-talet uppfördes Centralfängelset på Långholmen, rivet i början av 1980-talet. Man kan bara i likhet med Carlquist beklaga att Centralfängelset jämnats med marken. Centralfängelset var det enda fängelset i vårt land byggt enligt den panoptiska principen, med flyglar utgående från en central administrations- och bevakningsdel. Dessutom innehöll Centralfängelset celler både enligt philadelphia- och auburnsystemet, dvs. både dagceller (där fången vistades hela dygnet) och nattceller, som saknade cellfönster och endast upplystes av det korridorljus som tog sig in genom gallret i celldörren. Fångarna i nattcellerna var långtidsfångar, som dagtid arbetade i gemensamhet. Dessa bägge fängsvårdssystem konkurrerade på 1800-talet. I Sverige segrade systemet med dagceller, där fångarna vistades isolerade från varandra under både arbete och fritid. Ett bevarande av hela anläggningen på Långholmen hade erbjudit fantastiska möjligheter att belysa svensk fängsvård i ett långt tidsperspektiv. Långholmen har också mer än något annat fängelse varit ett begrepp hos gemene man. Dessutom är merparten av existerande skildringar av livet innanför murarna i svenska fängelser författade av Långholmsfångar. Det är bara att hoppas att den planerade ombyggnaden av Kronohäktet till vandrarhem sker med omsorg.

Idag står striden om fängelserna i Karlstad och Gävle. Bataljerna kring dessa beskrivs av Anders Jansson respektive Elina Antell. Särskilt Karlstadsfängelset framstår som i hög grad värt att bevara i så oförändrat skick som möjligt, med dess i stort sett intakta planlösning av cellavdelningarna

och fasta inredning. Det är slående hur kulturminnesvården i de bågge fallen har svårt att finna gehör för sina synpunkter och tvingas delta i ett spel med inte alltid öppna kort från bl. a. kommunalt håll.

Beträffande Citadellet i Landskrona verkar de inblandade parterna vara mer överens. Planeringen inför restaureringen av fängelsetornet pågår och beskrivs av arkitekt Erik Langlet. Det är kanonrundeln i 1500-talsfästningen som på 1800-talet byggdes om till cellfängelse. Fängelsetornet i Citadellet är således mycket säregnet och är det enda i sitt slag i vårt land.

Citadellet fungerade från sekelskiftet fram till 40-talets början som tvångsarbetsanstalt för kvinnor. Ett par seminarieuppsatser vid etnologiska institutionen i Lund har behandlat denna tid i Citadellets historia och ligger till grund för Elina Antells artikel "Tvångsarbeterskan — vem var hon?". Tvångsarbeterskorna var dömda enligt lösdriverlagen och många av dem var prostituerade. De flesta kvinnorna på Citadellet var ensamstående men många var också ogifta mödrar.

De ogifta mödrarnas ställning i 1800-talets samhälle beskrivs, som sig bör, av Jonas Frykman, men någon som helst fängelseanknytning finns inte här. Så blir lätt fallet när ett kärt ämne presenteras i olika sammanhang, utan att någon ny forskning eller några nya infallsvinklar tillkommit. Det kan påpekas att av de kvinnor som på 1800-talet dömdes till straffarbete var många dömda för barnamord — ett sätt för ogifta mödrar att försöka undkomma den sociala utstötning som Frykman redogör för.

Numret avslutas med en artikel av Roine Carlsson om lås förr och nu, vilken dock helt saknar beröring med tidskriftens tema. En betraktelse över låsets, i vid bemärkelse, betydelse i fängelset hade annars varit intressant. En viktig del av vaktkonstaplarnas arbete har bestått i att låsa upp och låsa igen, och nyckelknippan har varit en slags symbol för kåren, i varje fall inne i fängelset. Idag, och säkerligen också tidigare, får en "plit" inte ta med sig nyckelknippan utanför fängelset, utan den lämnas i portvakten vid arbetspassets slut. I andra yrken där nyckelknippan är ett viktigt arbetsredskap bärs denna för det mesta fritt hängande och väl synlig. Vårdarna i fängelse förvarar däremot alltid nycklarna i fickan. Till yrkesutövningen hör nämligen att inte i onödan låta en fånge betrakta en nyckel, för att undvika tillverkning av kopior.

Tidskriften har på främre omslaget en bild av en vaktkonstapel vid tvångsarbetsanstalten i Landskrona. Omslaget ger dock en missvisande bild av temanumrets innehåll, som starkt präglas av de rent arkitekturmässiga synpunkterna. Det är att beklaga. Få byggnadstyper lämpar sig så väl för ett studium av samspelet mellan en byggnads utformning och den verksamhet som där bedrivs, som cellfängelset. Varje detalj är uttänkt för att motsvara fängsvårdens krav. Cellavdelningarnas planlösning, den fasta inredningen — allt speglar tidens syn på fängbehandlingen. Dylka aspekter måste beaktas för att inte traditionellt arkitekturhistoriska överväganden, vilka knappast bidrar till att närmare belysa svensk fängsvårdshistoria, helt skall tillåtas styra bevarandet av enskilda fängelser. Tyvärr har Riksantikvarieämbetets dokumentation i allt för liten utsträckning beaktat cellfängelserna i ett sådant vidare kulturhistoriskt perspektiv.

I detta avseende framstår det som arkitekturhistorikern Anders Åman skrev i Arkitektur nummer 11, utkommet för tjugo år sedan, som oöverträffat (Cellfängelset — en värld av ordning. Artikeln ligger till grund för kapitlet Cellfängelset i hans avhandling Om den offentliga vården, 1976). Åman har hela tiden sambandet mellan byggnadens form och funktion för ögonen.

Hur livet gestaltat sig för fångar och personal i fängelserna tillhör Nordiska museets bevakningsområde. Lena A:son Palmqvist skriver om vad som gjorts från denna institutions sida. På 1950-talet initierade Mats Rehnberg projektet Fängsvårdens kulturhistoria, vilket då resulterade i förvärvandet av mängder av föremål från landets fängelser. Projektet återuppstod vid 70-talets mitt, och ledde denna gång bl. a. till intervjuer med fångar och personal vid några olika anstalter. Långholmen besöktes emellertid först i samband med nedläggningen och ägnades nästan uteslutande ren fotodokumentation. Här hade det naturligtvis varit vida bättre om dokumentationen påbörjats långt tidigare, så att ett Långholmen i full verksamhet kunnat beskrivas ur olika aspekter. Och någon snabbtryckning hade inte behövt ske — redan på 1930-talet påbörjades diskussionerna om fängelsets nedläggning!

Utöver de redan omnämnda bidragen innehåller Byggnadskultur en kort presentation av cellfängelsets historia, författad av Anders Jansson. Kenneth Kartaschew skriver om Ämbetsverkets röst, dvs. Riksantikvarieämbetets uppfattning i be-

varandefrågan, och Att använda en 1500-talsfästning är titeln på Margareta Alins bidrag, som behandlar Skånehantverks verksamhet i Citadellet i Landskrona. Artikeln är dock mera en redogörelse för Skånehantverk än för vilka problem respektive möjligheter som det innebär att vara inrymd i Citadellet.

Slutligen ett par anmärkningar mot temanumrets redigering. Nu förekommer flera onödiga, och störande, upprepningar. Kronprins Oscars bok om Straff och straffanstalter, beslutet om cellfångelsereformen vid 1840/41 års riksdag och den grundläggande innebörden av cellstraffet är det självfallet viktigt att läsaren görs bekant med, men behöver inte tuggas om i flera av de genomgående mycket korta artiklarna. Nästan en fjärdedel av Elina Antells bidrag om tvångsarbeterskorna upp-tas av en redogörelse för innehålllet i Jonas Frykmans avhandling Horan i bondesamhället, vilken Frykman själv sammanfattar i den efterföljande artikeln. Och för det andra: Varför får läsaren inte veta något om författarna? I Fredric Bedoires och Ingrid Sjöströms inledande presentation av numret sägs att Anders Jansson är "en av Sveriges kunnigaste fängelseexperter". Som fängelseintresserad blir jag självfallet mycket nyfiken att få veta vad som berättigar till detta omdöme, då namnet är för mig tidigare helt obekant.

Dan Waldetoft

Beata Losman: Kvinnor, män och barn på 1800-talets svenska landsbygd. Livsöden för människor födda i Väse församling, Värmland 1800-1840. Acta Universitatis Gothoburgensis. Göteborg 1986. 269 s.

I samband med Göteborgs landsarkivs 75-årsjubileum 1986 utgavs under ledning av dåvarande landsarkivarien Lars Nilsson en minnesskrift, "Arkiv i väst", med 26 uppsatser, författade av arkivets olika medarbetare och flertalet baserade på någon intresseväckande handling i arkivets samlingar. Det är en mycket nöjsam läsning, som spannar över vida fält, "Från adelsbrev till automobil" som undertiteln lyder. Boken har också försetts med siffran 1, vilket antyder en fortsättning som årsbok eller liknande, vilket vore välkommet.

I denna bok medverkar bland andra också nu-

varande landsarkivarien Beata Losman med en artikel, kallad "Verkligheten bakom kyrkböckerna". Den går tillbaka på ett större arbete av henne, ovan rubricerade bok från samma år.

Varför har då valet fallit på just Väse socken vid Vätern i södra Värmland? Det förklaras i inledningskapitlet, men inte är det på grund av inspiration från Sven Delblancs lysande romansvit om Samuel och hans döttrar, som till stor del skildrar ett familjeöde i just Väse. Det är ju böcker som långt bättre än statistiska tabeller och arkivutdrag ger en syntes och förmedlar en levande bild av bygd och människor, där diktaren intuitivt tolkar villkor och förhållanden, speglade i en familjs historia. Inför detta framstår lätt en arkivforskares verk som en sammanställning av flisor, även den grundligaste som i detta fall. Det är olika konstarter, ja, men att inte ens i inledningen nämna Delblancs böcker är märkligt, för att inte säga stötande. Detta särskilt som hon förklarar, att "ett av mina huvudsyften [har varit] att levandegöra ett stycke svensk landsbygd under förra seklet".

I stället hänvisas till en bok om en by i Pyrenéerna under 1300-talet. Det är för all del den märkliga skriften om Montailou 1294-1324 (utgiven på svenska 1980), skriven 1975 av den franske historikern E. Le Roy Ladurie och baserad på under inkquisitionen i detalj gående förhör med byns invånare, vilka blottlägger samtliga individer och deras sociala mönster. De utfördes av en biskop Fournier, sedermera känd som påven Benediktus XII i Avignon. Protokollen är bevarade och utgör en idealisk berättande källa, men kan ju ej sägas ha riktig motsvarighet ens i de bästa svenska kyrkoböcker. Förf. säger sig ha fått bli sin egen inkvisitor, och det är onekligen märkligt vad hon fått fram genom intensiv personinriktad analys av de olika längderna. Syftet har inte minst varit att granska deras sanningshalt och källvärde. Därvid kan hon sägas på ett lokalt plan med dess möjligheter till individstudier fullfölja en annan av sina företrädarens verk, f. landsarkivarien Gösta Lexts synnerligen värdefulla bok från 1984, "Studier i svensk kyrkobokföring 1600-1946". Och valet av just Väse socken beror inte heller på någon personlig förankring utan på ett rikt material och i stort sett föredömligt förda kyrkoböcker över dess ca 3 000-4 000 invånare, genomgångna i tioårsintervaller 1800-1840.

Författarens grundlighet och förtrogenhet i detalj med människorna i socknen framgår redan av

ett inledande kapitel om problematiska fall i kyrkobokföringen med borttappade individer, vilka försvunnit eller aldrig kommit med i en del av längderna, något som ökar mot seklets mitt, naturligt nog med ökad rörlighet på landsbygden och arbetsmarknaden. Det har krävt efterforskningar även utanför sockengränsen och vittnar ytterligare om det stora arbete, som ligger bakom denna bok.

Dess huvuddel behandlar i välmatade kapitel sociala förhållanden så långt de nu kan utläsas i kyrkoböckerna. Dessas rubriker såsom bonde, åbo, torpare, brukare, backstugesittare, inhyses m.fl. ger ju inte en i allo rättvisande bild av den sociala skiktningen, då så många faktorer spelar in vid urvalet. Åtskilliga historiker har ju tagit upp definitionsproblemet, och t.ex. årgång 1978 av *Historisk tidskrift* ägnas nästan helt däråt, men närmast som en presentation av problemets vidd. När förf. i sin bok är tämligen kortfattad är det därför förklarligt, särskilt som hon efter sina inträngande individstudier kanske mer än andra kan se komplexiteten.

Överhuvudtaget undviker hon generaliseringar och allmänna slutsatser för att i stället genom exempel belysa konkreta förhållanden. Skildringen av exempelvis fattigvård och sjukhjälp ger en i viss mån mer positiv bild än den allmänt gängse. Församlingen sörjde uppenbarligen i rätt stor utsträckning för de sina både genom penningbidrag och praktiska åtgärder. När det t.ex. gällde läkedom genom besök på en hälsobrunn, vilket av oss gärna förbindes med ståndsmässigt vilo- och nöjesliv — "Loka låt varenda droppa/för kung Adolph Friedrich hoppa", för att citera inskriften på en silverinfattad glasskål, varur denne druckit vid sina besök där 1761–62 — är det lärorikt att notera hur fattigkassan i Väse gång efter annan sände dit mindre bemedlade på sin bekostnad. Också sjukpenning och begravningshjälp kunde utdelas, men en rigorös kontroll av inflyttningen till socknen såg länge till att sådant stöd förbehölls de

egna. Ensamma män i arbetsför ålder välkomnades, men ej gärna medellösa, äldre personer eller änkor med många barn, som kunde komma att ligga socknen till last.

Skolfrågor, utflyttning och arbetsvandringar ägnas andra kapitel liksom det lokala giftermåls-mönstret. Där betonar förf. att problemen kring de ogifta dottrarna liksom kvinnoemancipationen är företeelser som hör städerna till och då särskilt dess borgerliga kretsar. Trots kvinnornas ännu rådande omyndighet och blott halv arvsrätt (till 1845) hade de på landet en helt annan ställning. "Landsbygdens kvinnor var inga tysta, undertryckta människor", som det heter i det intressanta slutkapitlet, rubricerat "Ett stycke svensk landsbygd i kvinnoperspektiv", där det hävdas att de snarast blev överutnyttjade: de fick ofta helt ta hand om gården, då männen kunde vara på arbetsvandring, inte minst sommartid, när jordbruket krävde det mesta av hela familjen. "Eftersom männen tidigt stod för rörligheten på arbetsmarknaden, kom kvinnorna att stå för den balanserade stabiliteten. Rötterna till dagens arbetsmarknadsproblem sitter djupt i agrarsamhället. — — — 1800-talets mönster kan inte vara ändamålsenliga längre, men det är ändå dessa vi försöker pressa oss att leva efter." Detta är väl knappast allmängiltigt, och dagens etnologer har naturligt nog mer nyanserade och utvecklade synpunkter. De kan också ofta genom traditionsforskning i fältet komplettera ett magert urkundsmaterial från en äldre tid, låt vara med begränsad räckvidd i tiden.

Kvinnornas roll är som framgått ett huvudtema i boken, som också på omslaget har rubriken "Göteborg women studies 1". I sin helhet är den trots den geografiska begränsningen oerhört mångsidig, och för såväl lokalhistoriska forskare som andra en fyndgruva genom sin rika exempelsamling med uppvisande av arkivkällornas fallgropar.

Gösta von Schoultz

Norbert Elias—Eric Dunning: **Från riddarspel till fotbollscup.** Sport i sociologisk belysning. Översättning: Lars Hansson. Atlantis. Stockholm 1986. 166 s., ill.

I Råg 1973:2 recenserade jag en av den engelske sociologen Eric Dunning redigerad antologi, "The sociology of sport". Några av de intressantaste bidragen till denna bok hade lämnats av den tyskfödde sociologen och kulturforskaren Norbert Elias. Sedan 1973 har den senare nått en anmärkningsvärd ryktbarhet som en av vår tids stora forskare i den mentalitets- och civilisationshistoriska genren. En försenad ryktbarhet får man väl tillägga, med tanke på att hans livsverk, "Über den Prozess der Zivilisation", snart ligger femtio år tillbaka i tiden.

Under flera decennier har Norbert Elias och Eric Dunning samarbetat som idrottsforskare. Detta nu till svenska översatta arbete omfattar sju artiklar från perioden 1966–1986. Elias har författat tre, Dunning en och båda tillsammans de resterande tre uppsatserna. Två av artiklarna fanns med i den ovan nämnda "The sociology of sport" från 1971. Den ena är Elias' uppsats "Uppkomsten av sporten som sociologiskt problem". Här behandlas de skenbara likheterna och de grundläggande olikheterna mellan antikens idrott och vår egen tids. Den andra är Elias och Dunning's uppsats "Folkliga fotbollsspel i England under medeltiden och begynnelsen av den nyare tiden".

I båda dessa artiklar märks influenser från Norbert Elias' stora civilisationshistoriska verk. Främst vill Elias visa hur toleransnivån mot våld sjunkit under århundradena, successivt om än med vissa bakslag. Idrottens karaktär under olika epoker är en god indikator på civilisationsprocessen. Det är lätt att konstatera samstämmigheten mellan Elias' sportartiklar och hans "Über den Prozess der Zivilisation", eftersom ett utdrag ur den senare ingår i antologin, nämligen uppsatsen "Perspektiv på riddarens liv". Här diskuterar Elias förändringar i "affektkontrollnivån" med material från senmedeltiden. Särskilt intressant är hans presentation av bilderna ur "Medeltida husbok" från 1470-talet. Hans tes är att vi här möter den feodala riddarens livsstil och syn på världen. Vi ser adelsmän och bönder i dagliga scener, skildrade utan sentimentalitet eller moralisk indignation. Rangordningen är av Gud given, samhällsklasserna är självklart olika och lever helt olika liv men tätt intill varandra. Verkligheten skildras enkelt, öppet och osminkat. Man behöver inte tygla aggressioner eller dölja kroppsfunktioner. Men under 1500-talet sker en skärpning av kraven på disciplinering av känslor och betenden. Elias sätter detta i samband med uppkomsten av en hovadel och skapande av en distinkt hovetikett.

Jag har mest nämnt historiska perspektiv. Men denna bok innehåller också mer renodlat sociologiska tankeövningar. De båda författarna hävdar att spelstudier, t. ex. studier av fotbollsmatcher, kunde vara vägledande inom viss typ av smågruppsociologi, nämligen den som behandlar komplexa mönster av spänningar och samspel

hos grupper eller organisationer som står mot varandra. De söker också skissera en typologi för fritidsrutiner och tidsfördriv i vidaste mening och Eric Dunning lämnar ett bidrag till den just nu intensiva forskningen kring åskådardrövd.

Sammantaget innehåller denna bok flera intressanta bidrag till förståelsen av idrottens historia och funktioner. Den kan även tjäna som en lättillgänglig introduktion till en av 1900-talets viktigaste mentalitetsforskarens författarskap.

Mats Hellspong

Anne Marie Rådström: **Wälstedts — mästare i ull.** Om en kulturgärning och ett sätt att leva. LT:s förlag, Stockholm 1986. 128 s., ill.

Boken är utgiven av Dalarnas fornminnes- och hembygdsförbund och utgör dess årsbok för 1986. Den handlar om den kulturgärning som Mary och Lennart Wälstedt utfört för den svenska fåravelns och ullgarnsframställningens förbättring genom att tillvarata den gamla lantrasen av får, som höll på att dö ut, och att åstadkomma "det finaste ullgarnet i världen".

Det hela började med att Axel Nilsson, intendent vid Röhsska konstlöjdmuseet i Göteborg, iakttog att ullgarnet i de ryor från 1700- och 1800-talet som han samlat till museet hade en glans som inte fanns på det garn som kunde köpas i början av 1900-talet och som väckt missnöje hos dåtidens konsthantverkare. Den gamla ullkvaliteten återfanns dock hos får av svensk lantras som i ett fåtal exemplar fanns kvar i övre Dalarna. 1917 bildades Svensk fåravelsförening och 1919 började Mary och Lennart Wälstedt sitt betydelsefulla förädlingsarbete på gården Näbbäcksholen i Hagen, Dala-Floda. I det centrum för ullgarnsproduktion som de bildade där utfördes även garnfärgning och vävning. Verksamheten övertogs efterhand av barnen, av vilka Lasse är den mest kände. Han och hans hustru Nises Anna har där mottagit praktikanter och andra intresserade som fått del av deras kunskande. Nu har den tredje generationen av familjen trätt in i arbetet för verksamheten, som är känd inte bara i vårt land utan även i exempelvis USA och Japan, varifrån elever kommit.

Titelns uttryck "ett sätt att leva" antyder det faktum att grundarna flydde storstaden och ville leva nära naturen. De unga, nu verksamma, fullföljer traditionen genom att bo kvar vid Västerdalälven och några av dem odlar biodynamiskt. Boken är främst en skildring av släkten och dess insatser men ger inte mycket av den stora textila kunskap som familjen äger. En lärobok om ullgarns framställning som tar till vara denna kunskap återstår att skriva.

Boken avslutas med en lista över nyutkommen dalalitteratur samt rapporter från och adresser till hembygdsföreningarna i Dalarna.

Gertrud Grenander Nyberg

Föreningsmeddelanden

Styrelseberättelse 1986

Föreningen för svensk kulturhistoria har under 1986 liksom tidigare år helt inriktat sin verksamhet på att ekonomisera utgivningen av tidskriften RIG.

Under året har fyra häften utgivits. Tidskriftens redaktion har bestått av docent Elisabet Hidemark, ansvarig utgivare, professor Nils-Arvid Bringéus, docent Mats Hellspong, verkställande redaktör, samt föreningens sekreterare.

Under året har Föreningen genom Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet erhållit ett anslag av 38 000 kronor som bidrag till tryckning av tidskriften.

Föreningens ekonomiska ställning framgår av följande:

1.1 1986 Ingående balanskonto

<i>Tillgångar</i>	
Handelsbanken, Allkonto	11 791:60
Postgiro	14 142:50
Kassa	553:90
Tidskriften RIG	1:—
	<u>26 489:—</u>
Verksamhetsårets underskott 8 023:10	
./ från föregående år	
balanserat medel	6 034:55
	<u>1 988:55</u>
	Kronor 28 477:55

Skulder

Ledamöters Fond	5 500:—
Nordiska museet	3 391:55
Obetald tryckningsfaktura	19 586:—
	<u>28 477:55</u>

*Resultaträkning**Intäkter*

Medlemsavgifter	56 483:56
Humanist.-samhällsv. forskningsrådet	38 000:—
Försäljning RIG	230:—
Räntor	931:93
	<u>95 655:49</u>
Verksamhetsårets underskott	4 382:36
	<u>100 037:85</u>
	Kronor

Kostnader

Tryckningskostnader och honorar	91 545:70
Diverse utgifter, porto etc.	8 492:15
	<u>100 037:85</u>
	Kronor

*Balansräkning 1986-12-31**Tillgångar*

Handelsbanken, Allkonto	438:60
Postgiro	43 241:24
Fordran på postgiro (felföring)	2 600:—
Kassa	546:80
Tidskriften RIG	1:—
	<u>46 827:64</u>

Verksamhetsunderskott	4 382:36
Balanserat underskott	1 988:55
	<u>6 370:91</u>
	Kronor 53 198:55

Skulder

Ledamöters Fond	5 500:—
Nordiska museet	3 979:65
Obetalda fakturor	43 718:90
	<u>53 198:55</u>

Stockholm den 22 september 1987

Gunnar Petri

Hans Medelius

Eivor Andersson

Nya böcker från

NORDISKA MUSEET

Från mjölk till ost

Drag ur den äldre mjölkhushållningen i Sverige

av *Gustav Ränk*

Nordiska museets Handlingar 66, 2:a oför. uppl.

Pris 125:– exkl. moms.

Osten spelar en viktig roll inom vår matkultur inte minst på grund av de många sorter, med varierande smaker, som vi numera har tillgång till. Osten är intressant även ur kulturhistorisk och kulturgeografisk synvinkel. Den var i äldre tid en viktig produkt i hushållet och det är just ur mångfalden i de lokala traditionerna som nutidens rika sortiment vuxit fram.

Från mjölk till ost är en omfattande kartläggning av mjölkhushållning och ostberedning på den svenska landsbygden under senare delen av 1800-talet och en presentation av ostens och osträtternas historia.

Kvarnarbetarminnen

Skildring av arbetet vid olika kvarnar 1916–1969

av *Helmer Solid*

Pris 75:– exkl. moms.

Helmer Solid var under femtio år kvarnarbetare och hann under denna tid tjänstgöra vid många olika typer av kvarnar från de gamla tullkvarnarna till moderna valsquvarnar.

Kvarnarbetarminnen är berättelsen om hur brödsäden förvandlas till olika slags mjöl, gryner och djurfoder. Helmer Solid beskriver på ett detaljerat men ändå lättfattligt sätt det dagliga arbetet vid kvarnarna och hur de fungerade. Han beskriver tillverkningsprocesser och arbetsrutiner och de olika sysslor som krävdes för att hålla verksamheten igång.

Kvarnarbetarminnen handlar också om arbetslivets villkor, om arbetslöshet, konflikter, löner och kvarnedläggelser, men även om gott kamratskap och sammanhållning. Boken förmedlar på så vis ett stycke svensk arbetarhistoria.

Genom bokhandeln eller direkt från

NORDISKA MUSEET

Bokförmedlingen

115 21 Stockholm

Tel. 08/22 41 20

Nya böcker från **NORDISKA MUSEET**

Rönndruvans glöd

Nygöticistiskt i tanke, konst och miljö under 1800-talet

av *Bo Grandien*.

Pris 250:— exkl. moms.

I denna bok ges glimtar av hur intresset för det fornnordiska under 1800-talet speglades i miljöer, idéer, politik, konst och arkitektur. Titeln Rönndruvans glöd är lånad från en dikt av Esaias Tegnér och syftar på det för strömningen typiska samspelet mellan nordiskt och klassiskt.

Färgerna på gamla lantmäterikartor

av *Olle Ekstedt*.

Pris 175:— exkl. moms.

Skönheten hos våra gamla lantmäterikartor har inspirerat Olle Ekstedt, hovrättslagman i Skånska hovrätten i Malmö, till ett ingående studium av deras färgläggning. Boken är en kulturhistorisk exposé över kartornas stilar och hur de har förändrats under århundradena. Olle Ekstedt beskriver hur man av växter, djur, metaller och andra ämnen framställt de färger som givit så vackra resultat och hur färgmaterial från 800-talet och framåt på olika vägar nått Skandinavien. Han belyser också vilka faktorer som kan ha påverkat valet av färg — varför är t. ex. det gula gult och det röda rött på kartorna? Hur handeln med färgerna var organiserad m. m.

Mitt liv och arbete

Kommunal- och industrianställda tjänstemäns minnen.

Red av *Stefan Bohman*.

Pris 95:— exkl. moms.

Nordiska museet har i samarbete med Tjänstemannarörelsens Arkiv och Museum samlat in minnen från kommunal- och industrianställda tjänstemän. I Mitt liv och arbete formulerar tolv tjänstemän erfarenheter och värderingar ur sitt eget liv och arbete. Funderingarna kring barndom och uppväxtmiljö, utbildning, anställningar och arbetsuppgifter, förhållande till arbetskamrater och chefer har blivit en rolig läsning där levande människor med intressanta öden träder fram. I en fyllig inledning diskuteras den eviga frågan — vad är egentligen är tjänsteman?

Genom bokhandeln eller direkt från

NORDISKA MUSEET, Bokförmedlingen, 115 21 Stockholm.